

Arany János: *Aristophanés-fordítások I.*

Sajtó alá rendezte Bolonyai Gábor

Arany János munkái

Budapest: Universitas Könyvkiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019, 712 l.

Az *Arany János munkái* címet viselő új kritikai kiadásnak eddig négy kötete látott napvilágot. Ezek közül a legújabb az Aristophanés vígjátékaiából a költő által elsőként elkészített fordításoknak, *A Lovagoknak*, *A Felhőknek* és *A Darázsoknak* Bolonyai Gábor által készített kiadása.¹

A régi kritikai kiadásban az Aristophanés-fordításokat Kövendi Dénes rendezte sajtó alá,² két kötetben: a szerkezet tehát nem a még Arany életében, 1880-ban³ megjelent háromkötetes,⁴ hanem az 1885-ben kiadott második,⁵ kétkötetes elrendezést követte. Erről Kövendi lakonikusan ennyit írt: „Kiadványunk arányai a kétkötetes változat megtartását kívánták” (363), ami nyilván arra utal, hogy a darabok kényelmesen elfértek két kötetben is. Az új kiadás minden bizonnyal háromkötetesre van tervezve, ami azt jelenti, hogy a Kövendiével ellentétben nem követi sem a kétkötetes második kiadás elrendezését, sem az Arany három kötetet kitevő tisztázati példányán alapuló első – nem világos, hogy elvi megfontolás alapján vagy gyakorlati okokból, például a szövegkiadói munka ütemezése miatt. A jelen kiadás három darabot tartalmaz (*A Lovagok*, *A Felhők*, *A Darázsok*), míg a tisztázat és az 1880-ban megjelent kiadás első kötetében

* A szerző a Miskolci Tudományegyetem adjunktusa.

- 1 A darabok címét a kéziratoknak, illetve az új és a régi kritikai kiadásnak is megfelelően írom, névelővel és nagybetűvel. Az első kiadásokban a szövegek előtt és a tartalomjegyzékben is csupa nagybetűvel vannak szedve. Idézetekben az idézett szöveg szerinti írásmóddal szerepelnek.
- 2 ARANY János, *Drámafordítások 2: Arisztophanész: A Lovagok, A Felhők, A Darázsok, A Béke, Az Acharnaebeliek*, kiad. KÖVENDI Dénes, Arany János összes művei 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961) (a továbbiakban: AJÖM VIII); ARANY János, *Drámafordítások 3: Arisztophanész: A Madarak, A Békák, Lysistraté, A Nők ünnepe, A Nőuralom, Plutos*, kiad. KÖVENDI Dénes, Arany János összes művei 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961).
- 3 Bolonyai egy helyütt azt írja, hogy a II. kötet 1879-ben jelent meg, az I. és III. kötet pedig 1880-ban (471). Ez azonban tévedés. Többek közt Hász-Fehér Katalin katalógusából is tudható, hogy bár a II. kötet belső címlapján római számokkal valóban az 1879-es évszám szerepel, a papírborítón a helyes, 1880-as dátum olvasható: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Arany János nagyszalontai könyvtárának és széljegyzeteinek katalógusa* (Budapest: Universitas Kiadó–MTA BTK ITI, 2019), 28. A fűzött, de be nem kötött könyveknek ezt a borítóját a kötés során gyakran eltávolították, de ebből a lapból más példány is a rendelkezésünkre áll: történetesen az, amelynek hátoldalára Arany rávezette a kötetben általa felfedezett hibák jegyzékének első részét (MTA Kézirattár, K/508/13). A dokumentumhoz lásd: HÁSZ-FEHÉR, *Arany János nagyszalontai könyvtárának...*, 13, illetve Sáfrán Györgyinek a kritikai kiadás bibliográfiájában nem szereplő katalógusát: SÁFRÁN Györgyi, *Arany János-gyűjtemény: Petőfi Sándor–Szendrey Júlia kéziratok: K 501–K 527, K 531*, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai 13 (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1982), 17.
- 4 ARISTOPHANES, *Vígjátékai*, ford. ARANY János, 3 köt. (Buda-Pest: Magyar Tudományos Akadémia, 1880).
- 5 ARISTOPHANES, *Vígjátékai*, ford. ARANY János, 2 köt. Arany János összes munkái 7–8: Drámai fordítások (Budapest: Ráth Mór, 1885).

ezek után még *A Béke* is helyet kapott. A kiadás ugyanakkor a darabok lefordításának időrendjét sem követi, hiszen Aranynak a darab piszkozata végére írt datálása alapján elsőként, 1871. november 23-án *A Darázsok* készült el.

Az új kritikai kiadás több más ponton is jelentősen különbözik a régitől. Ezek közül a leglátványosabb, hogy Arany munkája mellett, az oldalpárok bal oldalán közli Aristophanésnak a fordítás alapjául szolgáló forrásszövegét, mégpedig Friedrich Heinrich Bothe 1845-ös lipcsei kiadása alapján, amelyet Arany is használt.⁶ A legfontosabb gyarapodást Bolonyai Gábor tárgyi és nyelvi jegyzetei jelentik, ilyenek Kövendi kiadásában csak elszórtan szerepeltek. Ugyancsak jelentős mértékben bővült a szövegkritikai apparátus: például míg Kövendi *A Lovagok* ezerháromszáz sorát, illetve Arany ezekhez írt lábjegyzeteit mintegy négyszázhatvan szövegkritikai jegyzettel látta el, addig ez a szám Bolonyai kiadásában számításaim szerint az ezret is jócskán meghaladhatja.⁷ Konceptcionális szempontból a legnagyobb különbség, hogy a régi kiadás a fordítások 1880-ban, még Arany életében megjelent első kiadását tekinti alapszövegnek, az új pedig a kézirati tisztázatot. Bolonyai egyébként is olyan csekély érdeklődést mutat az 1880-as első kiadás iránt – és az alább idézett esetben sajátos módon az előző kritikai kiadás iránt is –, hogy amikor elődje munkáját méltatva felsorolja azt a „négy sort” (472), amelyek a három közölt darabból az első kiadásban kimaradtak, de amelyeket Kövendi a kéziratban észrevett – „*Lov.* 332, 679 [helyesen a 678 második fele – K. I.], *Felhők* 377, *Dar.* 328” – és beillesztett a szövegbe, nem regisztrálja az ötödiket, a *Dar.* 1258-at: „Mint árpa-szúrta jóllakott csacsi;”. (Ha sorszámokkal együtt szerepel, akkor *A Lovagok* és *A Darázsok* címe a továbbiakban rövidítve: *Lov., Dar.*)

Mielőtt a Bolonyai által írt részek, a főszöveg és a kritikai apparátus értékelésébe bocsátkoznánk, érdemes részletesen áttekinteni a kötet elrendezését, összevetve elődjének szerkezetével.

1. A kötet szerkezete

A maga valamivel több, mint hétszáz oldalával a sorozatnak eddig a karcsúbb darabjai közé tartozó kötet a bibliográfiát és rövidítésjegyzéket, valamint a névmutatót (697–710) nem számítva két fő részre, a *Fordításokra* és a *Jegyzetekre* tagolódik. Az első nagy egység páratlan oldalain (7–465) a színdarabok fordítása és Arany ezekhez írt jegyzetei

6 ARISTOPHANIS, *Comoediae*, rec., annot. Fredericus Henricus BOTHE, 4 vol. Poetae scenici Graecorum 5–8 (Lipsia: Teubner, 1845).

7 Kiadásának műhelytanulmányában Bolonyai rávilágít arra, hogy annak idején ennél aprólékosabb apparátus nem volt elvárható: „Kövendi csak nagyon ritkán jelezte például, ha Arany megváltoztatta az írásjeleket a piszkozat tisztázása során, jóllehet, ilyen jellegű javítások szinte tíz soronként megfigyelhetők. A változatoknak ez a fajta megszűrése azonban teljesen indokolt volt az adatbevitel számítógép előtti korszakában”. BOLONYAI Gábor, „Az Aristophanés-fordítások új kiadásának célkitűzései”, in „...és palota épül a puszta beszédből”: *Akadémiai tudományos ülészak a 200 éves Arany Jánosról*, szerk. GÁBORI KOVÁCS József és MAJOR Ágnes, 145–158 (Budapest: Reciti, 2017), 146.

kaptak helyet, az oldalpárok bal oldalán pedig Aristophanés három drámájának forrásnyelvi, görög eredetije olvasható.

Az oldalpárok aljára, a görög és a magyar szöveg alá folyamatos tördeléssel került a pizkozat és a tisztázat variánsait közlő szövegkritikai apparátus. Míg Kövendi a még kifejezetten a költő életében, de Arany megromlott látása miatt az ő szoros felügyelete nélkül készült első kiadást tekintette alapszövegnek, addig Bolonyai nem dokumentálja az első kiadás szövegváltozatait, azt egyáltalán nem tekinti forrásnak: „A főszöveg megállapítása szempontjából [...] nem lehet kérdés, hogy bármely kritikai kiadásnak a tisztázatot kell alapul vennie, és hitelesnek tekintenie, esetleges problémáknál pedig elsődlegesen a pizkozat segítségével kell a vélhető szövegromlást kijavítania” (471). Illetve: „Az apparátusba nem vettük föl a két legfontosabb kiadás (M1 és M2) eltérő olvasatait, mert kiadásunk szempontjából ezek az eltérések szövegromlásnak tekinthetők” (483).

A *Jegyzetek* (467–695) további három egységre tagolódik. A *Bevezetés a jegyzetekhez* című első rész (469–485) *A fordítások keletkezéstörténete*, *A fordítások korábbi kiadásai*, *Az új kiadás célkitűzései*, *Az új kiadás felépítése*, *A közölt szövegek elrendezése*, *A Kéziratok*, valamint a *Megjelenések* című szövegeket tartalmazza, összesen tizenhét oldalon. Megjegyzendő, hogy a *Kéziratok* című rész csupán egy hatsoros lista, vagyis érdekes módon a kritikai kiadás utószavában nincs olyan diszkurzív szöveg, amely címe szerint a kéziratok leírására, értékelésére vállalkozna.

A *Jegyzetek* második egysége a *Melléklet: Arany János kísérőszövegei a fordításhoz* (486–492), amely összesen hét oldalon a következő három szöveget közli: *Görög szavak átírása*; *Arany János 1878. november 28-án írt válaszlevele Gyulai Pálhoz*; *A versformákról*.

A *Jegyzetek* legértékesebb és a legnagyobb terjedelmű, harmadik részét a kétszáz-két oldalas *Jegyzetek az egyes darabokhoz* című (493–695) tárgyi és nyelvi magyarázatok teszik ki. (Valamiért egy textológiai megjegyzés is ideszivárgott: a kiadó nem a szövegkritikai apparátusban, hanem itt közli *A Lovagok* „1208–1209.” – helyesen: 1209–1210. – sorainak a pizkozatban Arany által törölt variánsát.) A kötet végén található a *Bibliográfia és rövidítések* (697–704), valamint a *Névmutató* (705–710).

Kövendi csak Arany fordításait, illetve a hozzájuk írt magyarázó jegyzeteit közölte, a görög szöveget nem, illetve az egyes darabokhoz írt jegyzetek előtt az ő kiadásában csupán egyetlen, *Bevezetés* című szövegegység olvasható. A két kötet tartalmáról adott néhány soros tájékoztatás után *Arany és Arisztophanész* címmel bemutatja a két költő kapcsolatát, majd *A fordításról* című szöveg megadja az egyes fordítások befejezésének dátumát, illetve beszél Arany fordítói elveiről. *Az első kiadásról* című rész a művek 1880-as megjelentetéséről szól, itt olvasható Arany Gyulai Pálhoz írt levele, illetve az Akadémia által kirendelt két bíráló, Szász Károly és Ponori Thewrewk Emil véleménye is. Aranynak a görög nevek írásmódját, illetve Aristophanés versmértékeit érintő megjegyzései az *A. jegyzeteiről* című részbe kerültek. Ezen túlmenően Kövendi *Bevezetésében* még a következő címmel szerepelnek szövegek: *A kötetek fogadtatása*, *A kéziratokról*, *Kiadásunk szövegéről*, *A fordítások sorsa*. A két utolsó szövegegység az Aristophanésra és az „antik komédiára” vonatkozó szakirodalmi bibliográfia, illetve ismét az „antik komédia” – valójában mindkét esetben szorosabb értelemben a görög

ókomédiáról van szó – szerkezetét ismertető szöveg. A szövegkritikai jegyzetek a kötet végére kerültek: ezek nem textológiai jelek segítségével közlik a variánsok szövegét, hanem jellemzően egész mondatokba foglalják őket, pl. *A Lovagok*, 4.: „háznakba csep-pent, (K.) A. áthúzta s fölé írta: *pottyant*”. Kövendi hátul, az egyes darabokhoz kapcsolódó szövegkritikai jegyzetek előtt közli Thewrewknek az első kiadás számára írt bevezetőit is (az első kiadást mellőző Bolonyai ezeket nem közli, nem is említi őket).

Mint a fentiekből is kiderül, Bolonyai Gábor kötetének legfőbb újdonságát az Arany által használt Aristophanés-kiadás görög szövegének közlése (ez Pártay Kata munkája), illetve a bőséges, alapos tárgyi és nyelvi magyarázó jegyzetek jelentik. Ez utóbbiakból egyébként már korábban ízelítőt kaphattunk Aristophanésnak egy ugyancsak Bolonyai által kiadott – nem tudományos igényű, de nagyon hasznos – kiadásában,⁸ amelyben a filológus kibővítette, illetve olykor helyesbítette az Aranytól származó, de már a költő által is elégtelennek tekintett magyarázó jegyzeteket.

2. „Jegyzetek az egyes darabokhoz”

A kiadás legfőbb értékét tehát éppen a tárgyi jegyzetek (*Jegyzetek az egyes darabokhoz*) képviselik, ezért elsőként ezeket érdemes áttekinteni. Ezek mindenekelőtt a drámák cselekményének, szerkezetének, előadásának, illetve tágabb értelemben az antik görög kultúrának a sajátos vonatkozásait magyarázzák, és ilyenkor a nemzetközi tudomány korszerű eredményein alapulnak. Ha másfél évszázadnyi késéssel is, de messzemenően teljesült Arany óhaja: „a kimerítőbb tárgyi jegyzetek” megírásával „a még hátralevő fölszerelés” pótolva lett. A magyarázatok más, Bolonyai önálló megfigyeléseire, kutatásaira épülő része a fordítás ma már nehezen érthető vagy eleve furcsa szavait, kifejezéseit segít megérteni. Arra is van példa, hogy azt tisztázza: Arany az általa használt két német fordítás közül egyes helyeken éppen melyiknek a szövegét fogadta el inkább. A jegyzetek számos érdekes és önálló észrevételt rögzítenek, legyen szó akár Arany Aischylos-ismeretének nyomairól (585), akár arról, hogy – a korban és még utána is jó darabig éppen nem szokatlan módon – i-nek ejtette a görög ypsilont („Pnyxen” – 528. és 618.), akár arról, hogy honnan ered az erdélyi Herkulesfürdő neve (600).

Bolonyai kommentárjának stílusa helyenként – a kritikai kiadások objektív hangjától eltérően – sajátos módon tiszteletteljes, sőt apologetikus: van, hogy dicséretben részesíti a fordítót (529), „teljesen indokolt”-nak nevezve, hogy az eredetitől eltérő képzeten alapuló hasonlattal adja vissza a görög szöveg értelmét, máshol mentegeti („fordítása pontatlan ugyan, de jól beleillik a kontextusba” – 587). Többször előfordul olyan is, hogy csupán „apró” tévedésnek minősít valamit, például azt (579), amikor Arany összetéveszti a „felvonulás”-t a „haj” szóval (κωμός/κόμη).

8 ARISZTOPHANÉSZ, *Vígjátékai*, ford. ARANY János, kiad. BOLONYAI Gábor, utószó KÖVENDI Dénes, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2002).

9 Az idézőjelek között álló belcím azt jelenti, hogy az azonos a kritikai kiadás éppen érintett szövegrészének a címével.

A megjegyzések stílusának másik visszatérő jellegzetessége a túlzásba vitt köznyelviség. A *Lov.* 117–118 görög szövegében ez áll: „ὁ σοφώτατε, / φέρ αὐτόν”, amit Arany így fordít: „Bölcs férfi, hozd elő”. Bolonyainak a helyhez fűzött megjegyzése (501) így kezdődik: „Az eredetiben inkább: »igazi mester/profi vagy«”. Itt a „profi” szó mint-ha túlságosan kollokviális lenne, akárcsak máshol a „köcsögök” (602), a „cucc” (658), az „elszállva magától” (668), az „egy nagy nulla” (694) vagy a „hülyeség” (519). Ez utóbbi egyébként Arany szava, de ez akkor és még egy jó ideig, mint akár *A Pallas Nagy Lexikona* vonatkozó szócikkéből is világos, csak „veleszületett szellemi fogyatékoság”-ot jelentett, a mai pejoratív stílusérték nélkül. Tulajdonképpen már az sem világos, hogy a megszólítást a kommentátor miért fordítja teljes mondattal – hacsak nem azért, mert modern kiadásokban az „ὁ σοφώτατε” után vessző helyett pont áll. A jegyzetekben azonban Arany fordításának magyarázata során az általa használt görög szöveg kell hogy irányadó legyen, márpedig a Bothe 1845-ös kiadásában olvasható és a kritikai kiadás páros oldalain ezt reprodukáló szövegben vessző áll. (Szerencsésebb interpretáció lenne tehát a Paphlagon jóslatait ellopó Nikias tettét elismerő efféle megszólítás: „Mesterem”).

A 675. oldaltól kezdve húsz oldalon át, *A Darázsokhoz* fűzött magyarázatok végéig el van csúszva az Arany-féle jegyzetekre történő hivatkozások számozása: „168. j.” helyett „167 j.”, „169 j.” helyett „168 j.” értendő, és így tovább, egészen a 226. (valójában 225.) számot viselő utolsóig.

A szómagyarázatok messze túlnyomó többsége helytálló, de például a *Lov.* 401-ben olvasható „Jól is hozzávetett” nem annyira azt jelenti, hogy „jól is sejtette”, mint inkább azt, hogy „jól is tippelt”. (*A Dar.* 70-ben szereplő „még hozzá se vetne” kifejezéshez tartozó magyarázat már jó: „megközelítő találata se lenne”).

A *Lov.* 422 „jól megintegesd” kifejezésénél érdemes lett volna a szó eredeti értelmét és az ebből fakadó iróniát mondjuk „részéssítsd szigorú intésben” magyarázattal világosabbá tenni „a fenyítsd meg rendesen/alaposan lásd el a baját” értelmezés közlése előtt.

Az 508. sor „Lenaeuszi” szavához írt jegyzet első megállapítása („Helyesen: lénaiai”) túl sokat kér számon Aranyon. Csak a végződést lehet ugyanis, az *é* betűt és az *ai* formát nem, hiszen még az első kiadásnak a klasszikus filológus Thewrewktől származó bevezetőjében is (XX) latinos alakban szerepel a szó. Aranytól tehát leginkább ez lehetne az elvárt alak: *lenaeci*.

Az 521. sorhoz Arany által írt, a kiadásban 105. sorszámot viselő jegyzet magyarázatában nem érdemes találgatni, hogy a *peplum* alakot Arany esetleg „Bothe latin nyelvű jegyzetéből következtette ki tévesen”, mert a *peplum* ’felsőruha’ jelentésben magyar szóként sem volt ismeretlen a korban.

Az „ereszkedvést” interpretációja korrekt („azonnal, nyomban, rögtön” – 614), de mellőle Bolonyai ezeket általában feltüntető gyakorlatával ellentétben hiányzik a párhuzamos Arany-helyekre, a *Toldi szerelmére* (XII, 81,6), a *Daliás időkre* (2. dolg., III, 8, 6) vagy *A Jóka ördögére* (VI, 20 –414. sor) való utalás. (Igaz, az új kritikai kiadás *Elbeszélő költemények* című kötetében, az utóbb említett mű megfelelő soránál sincsenek említve

párhuzamos helyek, sőt egyáltalán nem is tartozik magyarázat ehhez a ma már nem érthető kifejezéshez.)¹⁰

A *Dar.* 939-ben szereplő „elhitetnek” jelentése nem „meggyőznek” (666), hanem „megtévesztenek”.

Talán érdemes lett volna a *Lov.* 1035-höz írt jegyzetben (542) jelezni, hogy amikor Arany „a kisgyerek bömbölésére használt, hangutánzó” βρούλλω igét „pitizálni”-val fordítja, a könyörgés képzetét más hangulatú szóval adja vissza, amelynek mai megfelelője ez: „pitizni”.

A darab 1285. sorában a „hol vetted őket” kérdés is magyarázatot érdemelt volna, mert így csak a görög igéből (ἐλαβεῖς) egyértelműsíthető, hogy nem valami rabszolgaságáról van szó, hanem csak azt jelenti: „honnnan szedted” a nőket.

Az *elveszett alkotmánynak A Felhők* egyik jegyzetében (561) idézett sorában – „Mindenek egyformán igényelhetette a földből” – az „igényelhetette” első betűje hosszú, mind a mű kritikai kiadása, mind a verstan szerint: csak így jön ki a hexameter.

A régi elbeszélő múlt T/1-ének határozott paradigmájában szereplő ó-zó, illetve ő-zó alakjait a jegyzetek kissé következtetlenül magyarázzák: *A Felhők* 565. sorában olvasható „beránczolók” magyarázó jegyzetet kap („=beráncoltuk”), de a 604. sorban az „elvevők” már nem, a 1288. sorban a „végezők” ismét igen, a *Dar.* 127-ben és 130-ban olvasható „bocsátók” és „bedugdosók” pedig megint nem.

Nem világos, hogy Bolonyai miért hagy egyes – akár, mint az 511. vagy az 575. oldalon, olykor két-háromsoros – német idézetet lefordítatlanul, miközben máshol (545) sokkal rövidebb, minimális némettudással is megérthető szövegek fordítását is megadja.

Az egyes darabokhoz írt jegyzetek a kéziratok lelőhelyének és jelzetének feltüntetésével kezdődnek. *A Lovagok* teljes – a **K3**-mal jelzett részletet leszámítva – pizkozatának jelzete és hasábszáma K/508/1/61–88. coll. helyett (493) helyesen: K/508/2/61 és K/508/3/63–88 – a K/508/1 jelzetű palliumban ugyanis *A Felhők* van.¹¹ Annak oka, hogy két jelzetet is meg kell adni, a következő. Amikor hetven éve Sáfrán Györgyi piros ceruzával megszámozta a hasábokat, akkor *A Darázsok* utolsó százharmincegy és *A Lovagok* első huszonnyolc sorát tartalmazó fólió kétszer (recto/verso) két hasábját tévesen látta el az 59-től 62-ig terjedő számokkal. Világos ugyanis, hogy *A Lovagok* fordításának szövege *A Darázsok* utolsó sora után, a négy hasáb közül tehát sorrendben az utolsón kezdődik. Ennek kéne tehát a 62. sorszámot viselnie, Sáfrán számozásában azonban mégis 61-essel van jelölve. Egyedül a kezdő – az előző fólión lévő 58. hasáb szövegét folytató – 59. hasáb sorszáma helyes, a többi valójában nem: ami 60-assal van jelölve, az a 61., a 61-nek számozott hasáb a 62., a 62-es számot viselő pedig valójában a 60. a sorban. (A fejből helyesre javított számozás szerint tehát itt lenne található *A Lovagok* kézirata: K/508/2/62 és K/508/3/63–88.)

A Darázsok pizkozata a kritikai kiadás szerint (616) a következő jelzet alatt található: K/508/1/33–61. coll. Ezzel szemben, mint az előbb volt róla szó, a K/508/1-es *A Fel-*

10 ARANY János, *Elbeszélő költemények*, kiad. Török Zsuzsa, Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó–MTA BTK ITI, 2019), 954.

11 Az autopszia megerősíti Sáfrán Györgyi katalógusának leírását.

hők kézírata van, és – mint az előbbiekből ugyancsak világos –, még a 62. hasábon is *A Darázsok* szövege olvasható, a helyes lelőhely tehát: K/508/2/33–62. coll. (*A Felhők* piszkozatának jelzete – 553 – pontos.)

A három darab tisztázatának jelzetét a kritikai kiadás a következő formában adja meg: ELTE EK H96/1–3/1–46. o. (*A Lovagok*), H96/1–3/47–98. o. (*A Felhők*), H96/1–3/99–145. o. (*A Darázsok*). Ez azonban nem elégséges, és pontatlan is. Szerencsésebb lett volna ugyanis az oldalszámok mellett a fóliószámokat is megadni, mivel a darabok szövegét üres, nem paginált fóliók választják el egymástól, és nem egymás után, folyamatosan következnek. Az „1–3” megjelölés pedig képtelenség, hiszen a kézirat három kézírásos kötetet jelent, és nyilvánvaló, hogy például *A Lovagok* szövege nem lehet benne a H96/1–3 jelzetű (azaz mindhárom) kötetben, hanem csupán az elsőben. A lelőhely helyes alakja tehát: H96/1/1–46 stb.

3. A görög szöveg

A fordítás szövegének állagáról később lesz szó, előtte érdemes a kevesebb tanulással kecsegtető, görög szöveggel kapcsolatos tapasztalatokat röviden összegezni.

Aristophanés darabjainak Pártay Kata által gondozott szövege nem az antik komédiáról legkorszerűbb szövegein alapul, hanem – helyesen – Friedrich Heinrich Bothe latin nyelvű kommentárt is tartalmazó kiadásán, pontosabban az 1845-ös második kiadáson, amit munkája során Arany is használt. Szűrőpróbaszerű ellenőrzések után úgy tűnik, a szövegközlés pontos. Az ugyanakkor nem világos, hogy ha már a kiadó – teljesen ésszerű okokból – lemondott Bothe latin nyelvű kommentárjának (illetve e szöveg közlése esetén az ahhoz nyilván nélkülözhetetlen magyar fordításnak) a közléséről, akkor mi okból reprodukálta azokat a csillagokat, amelyek egyes sorok első betűje előtt állnak, és rendszerint Bothe által kifejtett szövegkritikai problémákra hívják fel a figyelmet. Ezek a jelen kiadásban a hozzájuk tartozó fejtegetések nélkül nyilvánvalóan fölöslegesek, sőt a maguk értelmezhetetlenségében zavarók is. S ha már a szöveg kiadója ragaszkodott ezek feltüntetéséhez, akkor nem világos, hogy miért nem volt következetes, hiszen Bothénál többek közt a *Lov.* 75 és 89 vagy a *Dar.* 1066, 1184 és 1215 is ilyen csillaggal kezdődik (a számok a kritikai kiadás görög szövegének sorszámozása alapján), amit azonban a kritikai kiadás nem tüntet fel.

Kiadása utolsó kötetének végére Bothe hibajegyzéket illesztett: ezek többnyire főleg diakritikus jeleket érintő kisebb tévesztések javításai, de Arany nyilván látta ezt a listát – nem világos, hogy Bolonyai a három darabot érintő javítások jelzésétől miért tekintett el.

Az MTA Kézirattárában megtalálható Bothe kiadásának az a példánya, amelyet Arany használt. Erről Kövendi kiadása tájékoztat (366), bár az nem egészen egyértelmű, hogy az adott helyen általában az Arany által használt kiadásra vagy magára a konkrét példányra utal (a szövegösszefüggés és a jelzet pontos megadása az utóbbit teszi sokkal valószínűbbé). A könyvben olvasható néhány tintás bejegyzés, például a *Lov.* 469 (a jelen kritikai kiadás szerint 507) sorában a Bothénál hibásan olvasható

„κωμωδιόδοσκαλος” ómegája után egy kéz beszúrta: „δο”, az 1158. (1270.) sorának végére pedig beírta: „ἄει”. Ezeket a beszúráásokat már Arany is láthatta, az olvasatok közlése tehát szintén indokolt lett volna a kritikai kiadásban. Egy másik példa: Arany maga korigálja Bothénak *A Lovagok* ott 361–362. (a kritikai kiadásban 385–388.) sorait illető metrikai jegyzetét, a „pae.”, vagyis paian jelzést ceruzával „cr”-re, azaz creticusra javítva, ami sokat elárul verstani akribiájáról. Ezt a megfelelő helyen ugyancsak érdemes lett volna feljegyezni.

4. Arany kísérőszövegei

Mielőtt a kritikai kiadás által publikált főszöveg minőségének felmérésébe fognánk, mintegy előmunkálatként érdemes a kötetben publikált egyéb Arany-írásokat szemügyre venni, amelyek vagy kísérőszövegei a fordításnak, vagy az első kiadás, illetve még a fordítások születésének részleteiről tájékoztatnak.

Ezek mellett van egy rövid töredéke is Aranynak, amely Voinovich Géza közlése szerint kimondottan az Aristophanés-fordítások előszavához készült: ez mindössze néhány mondat a Voinovich-féle életrajzban. (A bővebb, bár eleve töredékben maradt eredeti megsemmisülhetett a nevezetes bombatalálat idején.) Nem nevezhető szerencsésnek, hogy Bolonyai Aranynak ezeket a szavait „töredékesen megmaradt előszó”-nak nevezi,¹² ahogy az sem, hogy ezt a három-négy sort csak lábjegyzetben idézi (478), ráadásul csonkán, a ránk maradt utolsó mondat nélkül.

Aristophanés-fordításait illetően Aranynak ezen a töredéken és más elszórt megjegyzésein kívül három hosszabb szövegét tartjuk számon. Ezek a következők: a költőnek 1878. november 28-án Gyulai Pálhoz mint osztálytitkárhoz írt levele (a maga mintegy 3700 karakteres terjedelmével ez a leghosszabb), egy általában *A versformákról* címmel közölt jegyzet, valamint *A helyesírás* (Kövendi), illetve *Görög szavak átírása* címmel (Bolonyai) ismeretes magyarázat.

Ezeket tehát Bolonyai *Melléklet: Arany János kísérő szövegei a fordításhoz* címmel közli (486–492), a keletkezés feltételezhető időrendjét némileg felforgatva: először a görög szavak írásmódjáról szóló szöveget, aztán a levelet, végül a verstani jegyzeteket. A görög nevek (nem pedig általában szavak) átírását tárgyaló részhez saját fejtegetéseket is csatol, mégpedig az Aranytól származó szövegével megegyező betűmérettel és tipográfiával, attól csupán spáciummal elválasztva, ami kritikai kiadásban kissé szokatlan.

4.1. „Arany János 1878. november 28-án írt válaszlevele Gyulai Pálhoz”

A szövegkiadóknak az Arany anyagi ügyeivel kapcsolatos hagyományos tapintatára enged következtetni egy érdekes mozzanat. A levélből mind Kövendi (jelöletlenül), mind Bolonyai (zárójeltek közé zárt három ponttal jelölve) kihagyja az utolsó előtti be-

12 Kövendi pontos: „A tervezett Előszavának töredéke elveszett; csupán azok a mondatai ismeretesek, amelyeket Voinovich idéz”. AJÖM VIII, 370.

kezdést, amely a kiadás szerzői jogi vonatkozásait érinti. Ezt a levelek kritikai kiadásából ideiktatom: „Ezek után a közlött »ügyrendi« feltételekre korán is van még nyilatkozni; annyit azonban kijelenthetek, hogy kiadás esetére nem ragaszkodnám az írónak engedett 3 havi tulajdonjoghoz; viszonzásul pedig óhajtanám, hogy az Akadémia a 10 évi határidőt csak egy kiadásra szorítaná.”¹³

Mindez már csak azért is érdekes – azon túlmenően, hogy egyáltalán része a levélnek –, mert amennyiben az „ügyrendi” kérdések az Akadémia által proponált módon dőltek volna el, az Aristophanés-darabok fordítása az Arany halála után elsőként megjelent, Arany László által sajtó alá rendezett összkiadás részeként nem, vagy csak az Akadémia engedélyével láthatott volna nyomdafestéket 1885-ben Ráth Mórnál. A szöveg kézírata egyébként a levelek kritikai kiadása szerint megvan, Bolonyai – ha kihagyással is, de szakszerűen – ebből a kötetből idézi. Kövendi idején a kritikai levélkiadás még nem állt rendelkezésre; érdekes, hogy a szöveget feltehetőleg mégsem kéziratból vette, hanem az Aristophanés-fordítások első kiadásából. Alkalmasint ezért nem jelzi a már ott is jelöletlen kihagyást.

4.2. „A versformákról”

A *versformákról* című írást Bolonyai a lábjegyzetes hivatkozás szerint egyszerűen elődje, Kövendi kiadásából veszi át. Kövendi azonban nem jelöli meg a forrását, és ez több problémát is felvet. A szöveg először az 1880-as kiadás első kötetének végén jelent meg, és az ott közölt négy darabban előforduló különböző verssorokhoz fűz metrikai magyarázatokat. Saját szövegét ugyanakkor Kövendi alighanem az 1885-ös második kiadás alapján közölte, mert az első kiadás megfelelő helyéről hiányzik a rövid *Jegyzet*, amely közli, hogy mivel már nemigen lesznek új típusú sorok, nem szükséges a további darabok sorait verstanilag magyarázni. Pontosabban a mondat nem hiányzik az 1880-as kiadásból, csak nem az első kötet végén olvasható verstanai megjegyzések zárulnak vele, hanem a második kötet tartalomjegyzéke alatt kapott helyett: „*Jegyzet*. Az első kötet végén ismertetett versformákon kívül újabb formák a többi műben sem igen fordulnak elő; azok magyarázatát folytatni tehát fölösleges.”

Bolonyai csupán a kritikai kiadás jelen kötetében szereplő darabokhoz írt tételes verstanai jegyzeteket közli, a negyedikhez, *A Békákhoz* írtakat nem. Ez akár érthetőnek is nevezhető. Az már kevésbé, hogy az utána következő bekezdést sem emeli be kiadásába, pedig az mind a négy darabra – vagyis a Bolonyai által közölt háromra is – együttesen vonatkozik. Ennek szövege, amelynek ismerete a verssorok helyes kiolvashatósága szempontjából sok nehézségtől kíméli meg a gyakorlatlanabb olvasót, a következő: „*Általános megjegyzés*: Az egy időmértű verslábak fölcserélését (jambusban

13 Vö. ARANY János, *Levelezése: 1866–1882*, kiad. KOROMPAY H. János, a német szövegrészeket ford., jegyz. BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, az angol szövegrészeket ford., jegyz. HITES Sándor, a francia szövegrészeket ford., jegyz. KOROMPAY H. János, a latin szövegrészeket ford., jegyz. LENGYEL Réka, Arany János összes művei 19 (Budapest: Universitas Kiadó–MTA BTK ITI, 2015), 428, 2528. levél, 48–52. sor.

három rövid: ◡ ◡ ◡, vagy anapaestus; trochaeusban szinte három rövid vagy dactylus; anapaestusban dactylus) a fordító sem kerülhette mindenütt el.”

Ha Bolonyai kiadásának lábjegyzetében nem szerepelne a Kövendire vonatkozó hivatkozás, akkor is első pillantásra világos lenne, hogy a verstani jegyzeteket onnan vette át: a darabok tekintetében ugyanis precíz, betűhív pontosságot ígér, ebben a szövegben mégis minden *c* hangot *c* betű jelöl, nem pedig az Aranytól megszokott *cz*. (Kövendi – a korabeli szabályokkal egyébként összhangban – nyíltan és jelentős mértékben modernizálta Arany helyesírását.) Az előző kritikai kiadásból való közvetlen átvételnek ez a kissé könnyelműnek tűnő gesztusa további hibák lehetőségét vetíti előre.

Arról van szó, hogy Kövendi a verstani megjegyzéseket – bár erre, mint korábban már szóba került, konkrétan nem utal – a fordítások második, 1885-ben megjelent kiadásából idézi, csakhogy az egyes megjegyzésekkel illetett sorok az ott publikált felsorolásban helyenként még más számot viseltek, mint ami Kövendinél, majd az öt híven követő Bolonyai kiadásában jutott nekik.

Ennek az anomáliának *A Lovagok* esetében az az oka, hogy az első, 1880-as kiadásban a 400. és a 405. sor között négy helyett csak három sor van. Arany ugyanis a tisztázatban teljes egészében törölte és újraírta a 400. sort, majd – mint Bolonyai apparátusában szerepel is – „a törölt sor »400«-as sorszámát nem törli, és a javított 400-ik sort a 401-iknek veszi”. Lényegében ez a hiba származott át az első nyomtatott kiadásba (majd onnan az 1885-ben megjelent másodikba is). Ezt és a többi hasonló ellentmondást – van belőlük néhány – *A versformákról* című szövegben Kövendi úgy oldja fel, hogy az első kiadás sorszámaait szép csendben a sajátjának a sorszámaira cseréli.

Ezt veszi át Bolonyai is, ami *A Lovagok*ban még nem okoz bonyodalmat. *A Felhők* esetében azonban még Kövendi észrevette, hogy a 376. sor után a kézirat egy sora kimaradt a nyomtatott kiadásokból. Ezt tehát beilleszti a helyére, és *A versformákról* című szövegben ezt követő hat megjegyzetelt sor számát ennek megfelelően megnöveli eggyel, például 433-ról 434-re javítva a számot. Ez a beavatkozás az első négy esetben helyes eredményt is hoz: Arany szöveges jegyzete megfelel a kritikai kiadás megfelelő számú sorának. Később azonban adódik egy probléma. Az első kiadásban *A Felhők* 925. és 930. sora között nem négy, hanem öt sor van (a 931. sor viseli a 930-as számot), azaz ahhoz, hogy a sorok továbbra is megfeleljenek a kritikai kiadás adott sorának, már nem egyet, hanem kettőt kell hozzáadni az első kiadás számaihoz. Vagyis az, hogy Kövendi – mint már szóba került: hallgatólagosan – eggyel módosítja *A versformákról* írt szövegben a sorszámokat, a 930. sortól már nem elég: az első kiadásban még 1100. és 1285. sorhoz írt jegyzethez tartozó sorok számát nem 1101-re és 1286-ra kellene emelni, hanem 1102-re és 1287-re. (Ezt és a további hibákat természetesen Bolonyai kiadása is megörökli.)

A Darázsok esetében a helyzet a következő. Az első öt verstani jegyzetnek az első kiadásban olvasható sorszáma Kövendi kiadását tekintve is helyes, a hatodikat – amely az első kiadásban tévesen volt megadva – Kövendi helyesbíti. A hetedikétől a tizedikig azért nőnek eggyel Kövendi sorszámai, mert a 327. sor után is beillesztett a tisztázatból egy olyan sort, amely addig nem szerepelt a kiadásokban, és ezt érvényesíti *A versformákról* sorszámozásában is. Az első kiadásban a 835–840. sorok között ismét öt sor

van négy helyett, vagyis az eredetileg a 977. sorhoz írt jegyzet elé a kritikai kiadásban Kövendi a 979-es számot írja, hogy a megjegyzés megfeleljen a sornak. Az 1075–1080. sorok között ugyanez a helyzet, az első kiadásban e pont után következő 1215., valamint az utolsó, 1457. sor jegyzete esetében tehát hárommal növeli meg a sor számát.

Az 1225. sorhoz tartozó jegyzettel azonban baj van: ez a szám az első kiadásban még 1224-ként szerepelt, és ott csakugyan az ottani 1224. sorra is vonatkozott – bejelöltem a lábhatárokat: „Boldogapa, | Automenes, | üdv teneked | általunk!” –: „Három *paeanra* (– ◡ ◡ ◡) egy dactylus. Magyarban, a *paean* helyett, néhol a *choriambus* (– ◡ ◡ –) elkerülhetetlen volt.” A fentiek alapján Kövendinek 1227-re kellett volna változtatni a sor számát, hiszen kiadásában az 1225. sorban ez áll: „Közöl egyes egyedül csak a penestákkal társalkodott”, és ennek nyilván semmi köze a „*paean*”-hoz, hanem azok közé a sorok közé tartozik, amelyeket Arany az eggyel korábbi jegyzetében még „elegyes méretű”-nek nevez.

Kövendi az 1257. sor után is beillesztett a tisztázatból egy olyan sort, amely nem szerepelt az első kiadásban, ami azt jelenti, hogy ezután már négygyel kellett volna megnövelnie *A versformákból* sorszámait. Aranynak az első kiadás 1282. sorára vonatkozó jegyzete („Elegyes hosszú sorok.”) nem is feleltethető meg a Kövendi által feltüntetett 1284. sornak, ez és a következő ugyanis még szabályos ötös jambus. Saját kiadását alapul véve valójában 1286-ra kellett volna módosítania a sorszámot.

Bolonyai Gábor Kövendi *c* betűivel együtt aggálytalanul átveszi ezeket az – elődje által oly diszkrétan és az utóbb idézett esetekben sajnos pontatlanul módosított – hibás sorszámokat is. Pedig az új kritikai kiadás, saját elveivel összhangban, a szöveget autográf kéziratból is idézhette volna, mivel ez megvan, mégpedig az Egyetemi Könyvtárban őrzött tisztázat (Bolonyai jelölésével: **K2**) első kötetébe beleragasztva. Az egyértelmű elvi megfontolásokon, a jogaikba visszaiktatott *cz*-ken, egy-két érdekes olvasaton túl (pl. „vitatkozás”) azért is érdemes lett volna az előző kritikai kiadásból történt mechanikus átvétel helyett a szöveget a kézirat alapján közölni, mert ez esetben Bolonyai a fordítások kéziratának számozását reprodukáló sorszámokat bizonyára egybevetette volna saját kiadásával, aminek révén végre kiküszöbölhetővé váltak volna a fent (illetve a táblázatban) összefoglalt hibák.

4.3. „Görög szavak átírása”

A görög nevek írásmódjáról szóló eszmefuttatást, mint szó volt róla, Kövendi *A helyesírás* címmel adja közre; a szövegnek – amely az első kiadásban még nem szerepelt – ugyanez volt a címe már a Ráth Mórnál 1885-ben megjelent második kiadásban is. Bolonyai *Görög szavak átírása* címmel közli (az általa adott címnek nincs szövegtörténeti alapja), a lábjegyzetben a Ráth- és a Kövendi-féle kiadásra hivatkozva.

E szöveg kéziratáról ismereteim szerint nem tud a szakirodalom, de ez még nem jelenti azt, hogy ne lehetett volna az 1885-ös második kiadásnál vagy különösen Kövendiénél korábbi forrásig visszamenni. Hiszen Kövendi megemlíti (370), hogy az 1885-ös kiadás előtt a szöveg már megjelent, mégpedig Ponori Thewrewk jóvoltából, a *Nemzet* című újság 1883. évi 296. számában. És csakugyan ott szerepel Thewrewknek Arany halála első évfordulójára írt, kissé kollázsszerű cikke végén *A helyesírás* címmel.

4.3.1. Ponori Thewrewk Emil forrásértékű cikke

A szöveg III. pontját bevezető „Miért nem vagyok következetes” kezdetű mondat harmadik és negyedik szava között minden későbbi közlésből hiányzó „hát”-ot leszámítva a *Nemzetben* közölt szöveg lényegében megegyezik a később publikálttal. Illetve Thewrewk közli, hogy a szögletes zárójelbe tett részek későbbi betoldások (a szöveg alapján világos, hogy Aranytól). Ezek azonosak a Bolonyai kiadásában sima zárójelben álló szövegrészekkel, kivéve egy-egy helyütt a „Kleon” és az „ich” szavakat, amelyek már a *Nemzet*-beli közlésben is sima zárójelek között álltak.

Thewrewk cikke ezenkívül is sok szempontból becses forrása lehet az Arany-kutatásnak, az írás a költőnek a népnyelvről tett megállapításaitól, a magyarból még hiányolt atticista stíluson át Arany nagyothallásáig és vérmérsékletéig számos vonatkozásában rendkívül értékes adalékot tartalmaz. Filológiai becsét eddig is számon tartotta a kutatás: az 1860–1882 között írt kisebb közlemények új kritikai kiadása is regisztrálja, hogy csak itt maradt fenn Arany 4. számú *Akadémiai papírszeletének* hiteles szövege,¹⁴ emellett Thewrewk teljes terjedelmében idézi Jókainak *Az Üstökösben* megjelent egyik írását is. (Jókai kritikai kiadása nem ismeri a közlést, pedig az író ezt nemcsak előzetesen engedélyezte, hanem még az is szinte biztos, hogy utólag látta, hiszen Thewrewk cikke alatt, a tárcarovatban indul *A lőcsei fehér asszony* első közlése.) Thewrewk egyebek mellett beszámol az Aranyhoz fűződő személyes emlékeiről is, amelyek közül a legérdekesebb az a rész, amely az Aristophanés-fordítások munkálatait idézi fel.

Az ott leírtaknak több tanulságuk is van. A cikkben Thewrewk közli, hogy az első kiadást ő gondozta, ami nélkülözhetővé teszi Bolonyai óvatos fejtegetését a kiadó, illetve kiadók személyéről:

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia nevét tünteti föl kiadónak. Ez a jelölés több közreműködő munkaközösségére utalhat. A „szöveggondozó” szó egyes számú használatával tehát nem azt kívánjuk sugallni, hogy egyetlen személy munkája lett volna a szöveggondozás, hanem a nevek azonosíthatatlansága miatt hívjuk így összefog[ol]alóan mindazokat, akik a szövegkiadást ténylegesen elkészítették (számuktól és kilétüktől függetlenül). (471.)

Thewrewk beszámolójának lényege: Arany a műveinek nyomtatott kiadásában található hibák miatt azt kívánta, hogy amikor a halála után László fia ismét sajtó alá rendezi őket, vitás esetekben ne a nyomtatott könyv, hanem a kézirat legyen az irányadó. Ugyanakkor – folytatja Thewrewk – ez az óhaj nem vonatkoztatható az Aristophanés-fordításokra, mivel ha a kötetekben egy-egy szó nem egyezik a kéziratokkal, annak az oka, hogy ő, Thewrewk változtatott a szövegen, ám „Arany beleegyezésével”, a kéziratban pedig azért nem szerepelnek ezek a módosítások, mert oda nem írták be őket, csupán a korrektúraívекbe.

14 ARANY János, *Kisebb költemények 3: 1860–1882*, kiad. S. VARGA Pál, Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó–MTA BTK ITI, 2019), 992–993.

Kövendivel ellentétben tehát – aki feltehetőleg ismerte Thewrewk cikkét, hiszen az újság lapszámával hivatkozik rá – Bolonyai alapvetően helytelenül tulajdonít az első kiadással szemben mindenk felett álló primátust a kéziratoknak, legalábbis az eltérő szavak, illetve e szint fölötti módosítások esetén, mert abban igaza van, hogy ékezés és központozás szempontjából a kiadás nem megbízható. A problémára éppen Thewrewk ad kitűnő példát az egyik (a kritikai kiadásban *A Lovagok* 177. soránál olvasható, 33. számú) jegyzettel, amely az első kiadásokban nem szerepel. Thewrewk erről azt írja, maga beszélte le a szóban forgó jegyzetről Aranyt. A megjegyzést ugyanis nem a dráma Bothe kiadása szerinti főszövege inspirálta, hanem egy konjektúra, amit Arany előnyben részesített a fordítás során, ám Thewrewk meggyőzte arról, hogy a főszövegi olvasat a helyes, ami immár fölöslegessé tette a jegyzetet.¹⁵

Az emlékezéssel kapcsolatban felvetődhet Thewrewk szavahihetőségének kérdése,¹⁶ de esetünkben a szöveg hitelesíti magát. Egyrészt ugyanis semmi okunk feltételezni, hogy a *Lov.* 177-hez írott jegyzetről többször is előadottakat Thewrewk csak kitalálta volna. Másrészt amit az első kiadás szerkezetéről elmond, az teljesen összhangban van az Aranyról ma, a cikk megjelenése után majdnem másfél évszázaddal ápolt képünkkel.

A kutatásban többször is felmerült a drámák sorrendjének kérdése, vagyis hogy miért nem szokás szerint, a bemutatásuk időrendjében közölte őket az első kiadás. Thewrewk cikkéből részben erre is választ kapunk. Arról van szó, hogy Arany gyakorlatilag átugrotta az első darabot, *Az Acharnaebeleiket*, és rögtön a másodikikat, *A Lovagokat* helyezte a tisztázati kézirat élére, majd folytatta a harmadikkal, a negyedikkel és az ötödikkel. *Az Acharnaebelik* így a bekötött tisztázat – és ezzel az első kiadás – első kötetéből is kimaradt. Ez azt jelenti, hogy ez a legszabadabb szájúak közé tartozó darab nem a legrepresentatívabb helyen, az első kötet élén jelent meg, hanem csak az irodalmi szen-

15 Thewrewk ugyanezt az esetet már valamivel korábban is előadta, mégpedig a Budapesti Philologiai Társaság 1882 decemberében elhangzott elnöki megnyitójában. Nyomtatásban megjelent: *Egyetemes Philologiai Közlemények* 7 (1883): 104–113. Ezt Borzsák István is idézi Ábel Jenő-életrajzában, a rá oly jellemző módon mint a „viszketeges konjiciálás” elleni példát: Borzsák István, *Ábel Jenő. A múlt magyar tudósai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 107–108.

16 Thewrewk személyét a klasszika-filológia történetében bizonyos tekintetben némi gyanakvás övezi. Az emlékezések és saját naplója alapján is végtelenül hiúnak tűnő tudóssal kapcsolatban Borzsák egyenesen olyan értelmű utalást tesz, mintha a Thewrewk Festus-kiadásában „nem vitás ábeli hányad tisztázatlansága” akár „kisajátítást” is jelenthetne, vö. uo., 175; vagyis egykori tanítványa, majd barátja és egyetemi kollégája, a fiatalon meghalt Ábel Jenő eredményeit, melyek elsősorban egyes itáliai kódexek kollacionálását jelentették, Thewrewk eltulajdonította volna. Kiadása előszavában ugyanakkor Thewrewk Borzsák által is elismerten meleg szavakkal emlékezett meg Ábel munkájáról, ezért alighanem igazat lehet adni Ritoók Zsigmondnak, akinek Thewrewk-pályaképében is szó van arról, hogy mestere megbízta „Ábel Jenőt az itáliai Paulus-kéziratok átvizsgálásával.” (Paulus Diaconus volt az, aki Festus művét, ami egyébként már maga is kivonat, kivonatolta.) Ehhez ugyanis – a név nélkül ugyan, de nyilván egykori tanárával, az idő szerint kollégájával vitatkozó – Ritoók rögtön hozzát teszi: „Az ilyen megbízások professzorok részéről elég gyakoriak voltak, s teljesítésük a kiadás előszavában egy köszönettel honoráltatott. Ennek alapján úgy vélni, hogy a kiadás jelentős részben Ábel érdeme, amit Thewrewk kisajátított, nem látszik egészen méltányosnak”. RITOÓK Zsigmond, *Ponori Thewrewk Emil, A múlt magyar tudósai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993), 94.

záció csillapodtával, a valamivel később napvilágot látott másodikban, és így kevesebb reflektorfény esett rá. Thewrewk erről ezt írja:

Hogy Arany fordításában nem ez áll első helyütt, az a vastag trágárság az oka, mely benne előfordul. Arany a II. kötet elejére tette; mert azt hitte, hogy a közönség, ha olvassa is Aristophanes fordítását, az I. kötetnél aligha többet fog olvasni belőle, s így ez a darab már nem ötlük úgy szembe s valószínűleg olvasatlanul is marad.

Thewrewk cikke tehát számos szempontból jelent értékes forrást, de a legfontosabb, hogy kiderül belőle: Bolonyai Gábornak azzal az alapkoncepciójával ellentétben, amelyre munkája épül, a kritikai kiadásnak – az ékezés és a központozás valóban nem elhanyagolható szempontjain túl – nem (de semmi esetre sem kizárólag) a kéziratokon kell alapulnia, hanem az első kiadást is figyelembe kell vennie. Ennek fényében kell megítélni Bolonyai fentebb részben már idézett szavait: „Az apparátusba nem vettük föl a két legfontosabb kiadás (M1 és M2) eltérő olvasatait, mert kiadásunk szempontjából ezek az eltérések szövegromlásnak tekinthetők, akár elírásból keletkeztek, akár az egységesítés elvének tudatos vagy félig tudatos alkalmazásából.” Hiszen az első kiadást, amely a fordító életében jelent meg, akkor is figyelembe kellene venni, és gondosan regisztrálni az olvasatait, ha az kirívóan rossz szöveget tartalmazna, mivel Arany Aristophanesának széles körű recepciója ezzel a kiadással kezdődött.

Mindazonáltal ez csak elméletileg érdekes, mert bár Bolonyai szavai azt a hatást keltik, mintha az első kiadás és a tisztázat közötti eltérések olyan csekélységre korlátozódnának, amelyek elírással vagy az alkalmazott helyesírás különbségeivel magyarázhatók, Thewrewk cikke világossá teszi, hogy ennél jóval többről van szó. Az ékezésen és központozáson túlmenően ugyanis vannak a szavakat vagy a szöveg annál is magasabb szintjét érintő további különbségek, amelyek egyébként – legalábbis az itt érintett első három dráma tekintetében – leginkább a jegyzetekben jelennek meg, ami ismét csak összhangban van Thewrewk beszámolójával.

A *Lov.* 375 két egymás utáni szavához a tisztázatban két külön jegyzet tartozik (Bolonyai számozása szerint a 69. és a 70.): az 1880-as kiadás ezeket egyesíti.

A *Lov.* 508-ban olvasható „Lenaeuszi” szóhoz tartozó, 102. számú jegyzet az első kiadásban egy szóval bővült az elején a tisztázathoz képest, rögtön megadva a „Lenaeuszi” legkönnyebben érthető ekvivalensét: „Bacchusi”. A 137. jegyzetben az első kiadásban a „már” szó áll a kéziratok „most” és „az” szava között. Diopethesnek az 1005. sorban olvasható nevéhez tartozik a 177. jegyzet, amely a tisztázatot követő kritikai kiadásban így szól: „Volt már: egy hóbortos rhetor.” Thewrewk azonban helyesen veszi észre, hogy a név nem fordult elő korábban, ezért a kiadásban – mint tudjuk, Arannyal egyeztetve – nem nyomtatja ki ezt a két szót. (Arany nyilván azért emlékezett úgy, hogy „volt már”, mert a *Darázsokat*, bár a kötetben később szerepel, valójában már korábban lefordította.)

A *Dar.* 587-hez – „Itt van bajaim bástyája, nyilak háritó pajzsa, kezemben!” – az 1880-as kiadásban hasznos jegyzet tartozik: „A 3 obol.” Ugyanígy a 756. sorhoz is – „mohón bekaptam, azt hívén obol,” –: „Szájába tette, mert zsebe nem volt.”

A 783. sort („A Lykos hős templomát”) magyarázó jegyzet a kritikai kiadásban így hangzik: „Mely a dikasterion mellett volt. Lásd fönebb.” Az első kiadás jegyzete azonban a pontos verssort is megadja: „v. 378.” (ez a kritikai kiadásban a 379. sornak felel meg).

A 920. sorban olvasható „Sok jó juhocskát” szavakhoz a kritikai kiadásban ez a jegyzet tartozik (nem világos, Bolonyai miért nem emendálja a mondatkezdő kisbetűt): „buta birkákat.”, míg az 1880-as kiadás egyértelműbb, mert a jegyzet kettőspont után így folytatódik: „a népet.”

Ezeket a minden bizonnyal Arany jóváhagyásával beiktatott jegyzeteket tehát a kritikai kiadás szövegében nem találja meg az olvasó, sőt a téves alapkoncepció következményeként még csak a szöveggkritikai apparátusban sem kap róluk tájékoztatást.

5. „Bevezetés a jegyzetekhez”

Mindezek fényében érdemesnek látszik immár áttekinteni az új kritikai kiadás zömmel önértelmezőnek tekinthető szövegeit, amelyek a *Bevezetés a jegyzetekhez* cím alatt olvashatók, négy kisebb fejezetben (keletkezéstörténet, korábbi kiadások, a kiadás céljai, a szövegek elrendezése).

5.1. „A fordítások keletkezéstörténete”

„Arany János 1846-ban ismerkedett meg közelebről Aristophanés művészetével. Elsőként a komédiáiról legutolsó darabja, a *Plutos* került a kezébe, Szilágyi István jóvoltából, aki néhány egyéb görög szerző művével együtt megküldte számára Bothe 1828-as kommentáros kiadásának egyik példányát is” – kezdi Bolonyai Arany első Aristophanés-élményének ismertetését. Nem világos, hogy az 1. jegyzetben mi alapján azonosítja a Szilágyi által küldött könyvet az említett kiadással, mert a levélben erre nincs konkrét utalás, és e kötet Hász-Fehér Katalin katalógusa szerint Arany könyvtárának a nagyszalontai Arany János Múzeumban található állományában sincs meg.

A jegyzet következő mondata is talányos: „Ezúton szeretném megköszönni Hász-Fehér Katalinnak a *Plutos*-kötettel, valamint a fordítások első kiadásában található bejegyzéssel kapcsolatos információkat (lásd alább), továbbá azt, hogy rendelkezésemre bocsátotta ez utóbbi bejegyzésre vonatkozó észrevételeit, amelyek a lapszéli jegyzetek kritikai kiadásának következő kötetében fognak megjelenni.” A fordítások első kiadásában található „bejegyzésre” később ugyanis nem történik utalás, ezért akik csak a kritikai kiadásból kívánnak tájékozódni a források felől, ezen a ponton – ahova később még visszatérünk – megoldhatatlan problémába ütköznek.

A jelen kritikai kiadás Bothe 1845-ös Aristophanés-kiadásának azt a példányát, amelyet Arany használt – mint fentebb, *A görög szöveg* című harmadik pontban már szóba került – nem említi. Ha a benne található megjegyzések a tervek szerint megjelennek is majd Arany széljegyzeteinek kiadásában, ezekre a fordítások kiadásának tanácsos vol-

na kitérnie. Aranynak ugyanis számos olyan, ráadásul különböző természetű jegyzete is van a görög kiadás margóján, amelynek jelentősége túlmutat a konkrét helyen, és már ebben a kötetben is érdemes lett volna megemlíteni. A *Darászok* 612. (a kritikai kiadásban 642.) sorához Bothe által írt jegyzet görög szövegében Arany egy lambdát róho betűre javít, az 1028. és 1029. (1067. és 1068.) sorban két synézist, azaz hangösszevonást jelöl, a 380. (389.) sorhoz tartozó jegyzet végére pedig ezt írja: „nil opus est”, vagyis hogy a kép magyarázatához nincs szükség a Bothe által kifejtett magyarázatra.

Ezek mind éles fényt vetnek a fordító Arany felkészültségére, de a fordítás mint tevékenység szempontjából ezeknél is érdekesebbek az olyan jegyzetek, mint amikor például a *Lov.* 580 (631) mellé Arany a $\nu\alpha\pi\upsilon$ szóra utalva odaírja: „mustár”, vagy egy sorral feljebb a $\psi\upsilon\delta\alpha\tau\rho\alpha\phi\acute{\alpha}\xi\upsilon\varsigma$ szót aláhúzva: „paréj”, vagy a *Dar.* 1078 (1119) $\phi\lambda\upsilon\kappa\tau\alpha\iota\nu\alpha\nu$ szava mellé: „hólyag törés”. Ezek a jegyzetek, amelyek száma egyébként nem kezelhetetlenül sok, bizvást a fordítói munka egyik – bár előkészületi, de máris szöveget, sőt, mint az elsőnek és harmadiknak idézett esetben, rögtön végleges szöveget eredményező – fázisának tekinthetők, tehát ott a helyük a kritikai kiadásban. Mindez annál is fontosabb, mert a fordítások keletkezéstörténetének kezdeti fázisairól gyakorlatilag nincs szövegmémlékünk e jegyzeteken kívül.

5.1.1. A kéziratok külső datálása

„Az elsőnek kiválasztott darabbal, a *Felhőkkel* 1871. augusztusában készült el” – írja ugyanebben a szövegrészben Bolonyai. Mint máshol, a szövegkritikai apparátus megfelelő jegyzetében és a darabhoz írt magyarázatok előtti rövid leírásban közli, ezt Arany saját maga írta oda mind a piszkozat, mind a tisztázat végére. Ebben a dátumban tehát nincs okunk kételkedni, mégis becses adatnak tekinthető – amiről a kiadás hallgat –, hogy a piszkozat 35. hasábjának bal alsó sarkában, fejjel lefelé egy Arany által aláírt rövid lista (talán névsor) található. Alatta a „jún. 12.” dátum szerepel. Ennek a fóliónak a legkorábbi hasábjára a 29. számot viseli, és az 1227. sorral kezdődik: ha tehát feltételezzük, hogy a papírt Arany a datálás után nem sokkal hasznosította újra (vagyis nem valami régebbi papírról van szó), akkor megállapítható, hogy ennek a résznek a piszkozatból ismert fordítását nem kezdhetette korábban 1871. június 12-énél. Ez, mivel az 1435 soros műnek ekkor már csak az egy hatoda, azaz 239 sor volt hátra, egybevégtelenül Arany a darab fordítása végén olvasható tisztázati bejegyzésével: „Vége 1871 augusztusban.”

A kéziratokban még három olyan adat található, amelyeknek nincs nyoma az új kritikai kiadásban.¹⁷ Az egyik az 57–58. hasáb szövegének versóján olvasható megyei irat könyvatos sokszorosítású példánya (történetileg valójában ez a recto, e dokumentumnak a versójára írt Arany): „Pest Pilis és Solt t. e. [törvényesen egyesített] megyék” 1871. október 25-ei közgyűléséről, illetve annak egyik pontjáról szóló jegyzőkönyvi tétel. Ez megerősíti Arany a *Darászok* tisztázatának végére írt bejegyzését, amely szerint a darab fordítását 1871. november 23-án fejezte be, hiszen az irat versóján olvasható 1227. és későbbi sorok fordítása csak október 15. után készülhetett.

17 Kövendi az előzőt nem, de a következő hármát – a dátumok és azok esetleges implikációi nélkül – említi. AJÖM VIII, 374.

A második: a 62. (mint korábban már volt róla szó, valójában: 61.) hasáb alsó felén, ugyancsak fejjel lefelé, Arany néhány soros, tintával írt szövege olvasható. A papír nem más, mint a főtítkárnak – Kövendi fogalmazását idézve – „Lónyay Menyhért akadémiai másodelnökhöz”, pontosabban „Nagyméltóságú Lónyay Menyhért másodelnök úrhoz s a Tekintetes Akadémiához” intézett „alázatos beadványa”-nak felzete. Lónyay 1866. április 15-től Eötvös József elnök haláláig volt másodelnök, ezt követően, 1871. május 17-én őt választották meg elnöknek. A címzés ugyanakkor csak azt követően titulálhatta „Nagyméltóságú”-nak, hogy 1867. február 17-én megkapta ezt az első Andrássy-kormányban viselt miniszteri posztja miatt őt élete végéig megillető címet, viszont mivel a címzés nem nevezi „M. K. Minister”-nek (mint az AJÖM XIV. 1868. augusztus 1-jei dátumot viselő 332. tétéle),¹⁸ világos, hogy az irat keletkezésekor már nem töltötte be az – 1870. május 21-ig viselt – hivatalt. (Mellesleg a címzésben nem szerepel Lónyay grófi titulusa sem, amelyet csak nem sokkal miniszterelnöki megbízatása előtt, 1871. augusztus 3-án kapott.) Mindezek fényében tehát az irat bizonyosan 1870. május 22. és 1871. május 16. között keletkezett. Arany fordításának megfelelő része tehát nem lehet korábbi az előbbi dátumnál, ami azonban a dolog természeténél fogva nem segít szűkíteni a datálást. Az mindenesetre a maga negatív voltában is adat, hogy Aranytól ebből a szinte pontosan egy évből nem ismer a hivatali iratok kritikai kiadása olyan dokumentumot, amelynek ez felzete lehetne.

A harmadik szóban forgó fólió az első párjának tekinthető: a 63–64. hasábot tartalmazó lap hátoldalán van egy ugyancsak (és éppen a korábbira reflektáló) megyei irat könyvatos másolata, amelynek dátuma azonban az előzőénél későbbi: 1871. november 15. Ez azt jelenti, hogy *A Lovagoknak A Darázsok* befejezése után elkezdett fordítása, pontosabban a 28. sorral kezdődő része, amely a túloldalon található, nem készülhetett e dátum előtt – ami ismét megerősíti Aranynak *A Darázsok* tisztázati példányában olvasható, előbb idézett bejegyzését: „Vége 1871. nov. 23”.

Végül egy kisebb megfigyelés: Arany a piszkozatokhoz – legalábbis a kiadásban szereplő és általam átnézett három színdarab esetében – többnyire a „Magyar Tudományos Akadémia” szövegű szárazpecséttel ellátott papírokat használta. (A pecsét nem a kéziratári elrendezés során került a lapokra, ilyet a Kézirattár sosem használt.) Megfigyelhető, hogy egyes lapokon nagyobb (4×2 cm), másokon kisebb (2×1,5 cm) a pecsét formátuma: a pecséthasználát ismerőinek talán ez a tény is alkalmas következtetések levonására.

5.2. „A fordítások korábbi kiadásai”

„Arany Aristophanés-fordításai szövegkritikai szempontból viszonylag kevés problémát rejtenek magukban” – szól a szövegrész első mondata (471), amellyel a fentiek ismeretében nehéz egyetérteni. A második mondat sem sokkal szerencsésebb: „A tizenegy darab szövegének két autográf kézírata is ránk maradt: a Magyar Tudományos Akadé-

18 ARANY János, *Hivatali iratok 2: Akadémiai évek (1859–77)*, kiad. GERGELY Pál, Arany János összes művei 14 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 295.

mia Kézirattárában őrzött piszkozat, Arany megjelölésével: »impurum« (K/508/1–3 = K1), valamint az ELTE Egyetemi Könyvtárának állományába tartozó tiszttázat (H 96/1–3 = K2).” A tizenegy darab piszkozatának jelzete ugyanis ez: K/508/1–11, ami pedig az „impurum”-ot illeti, az olvasóban – hivatkozás hiányában – felmerülhet a kérdés, hogy hol is nevezte így Arany a kéziratot. Valójában sehol. A szó a K/508/13 jelzetű cédulán maradt fenn, és semmi esetre sem Arany János kézírásával, hanem legfeljebb – mint arra Sáfrán Györgyi katalógusa is utal – Arany Lászlóéval.

Bolonyai ebben a fejezetben mondja ki, a fentiek ismeretében indokolatlannak tűnő határozottsággal: „A főszöveg megállapítása szempontjából tehát nem lehet kérdés, hogy bármely kritikai kiadásnak a tiszttazatot kell alapul vennie és hitelesnek tekintenie” (471).

Az első kiadás szövegéről ugyanott Bolonyai ezt mondja: „Az értelem- és ritmuszavaró hibák többségét maga Arany János szűrte ki a már kinyomtatott szöveg átnézése közben.” Ehhez a mondathoz jegyzet is tartozik, amely szerint – nyilvánvalóan az első kiadás harmadik kötetének végén (327–329) olvasható hibajegyzékére utalva – az „első három komédia szövegében 15 ilyen hibát vett észre, a tizenegy darabban pedig összesen 98-at”.

Ez azonban nem így van. Az MTA Kézirattárában K/508/12 jelzet alatt található, korábban már említett könyvborító¹⁹ hátulján ugyanis *Értelem- vagy mértékzavaró* [új sorban:] *Sajtóhibák*. címmel fennmaradt Aranytól a második kötetet érintő autográf hibajegyzék első fele. (Az oldal alján a „folytatás hátul.” szavak olvashatók, a hátsó borító azonban elveszett vagy lappang.) Összehasonlítva a töredékes kéziratot a nyomtatott hibajegyzékkel azt tapasztaljuk, hogy a kéziratok felsorolásának nem minden tétele került be a nyomtatott változatba, Az *Acharnaebeliék* javításai közül például kilenc tétel maradt ki, a 152. sortól – „kívül” helyett „kivül” – az 1149. sorhoz tartozó jegyzetig: „Rex elibe [értsd: elé] pont”. (Az érintett sorok száma Kövendi kiadásában 153. és 1151.)

„Arany széljegyzeteink kritikai kiadása – mint Hász-Fehér Katalin írja – tartalmazni fogja a másutt [ti. nem Nagyszalontán – K. I.] őrzött széljegyzetelt kiadványokat is”, és ezek között lesz „az Arisztophanész-fordítások második kötetének címlapja Arany hibajegyzékével”.²⁰ E lapon Az *Acharnaebeliék* teljes szövegéhez, A *Madaraknak* pedig az első négy szakaszához maradtak fenn Arany javításai (illetve egy még az ötödikhez is). Addig is azonban, amíg a kritikai kiadás hasznosítja ezt a jegyzetet, helytelen úgy beszélni az első kiadás végén kinyomtatott hibajegyzékről, mintha az Arany minden javítását tartalmazná, hiszen az nem az összeset tartalmazza, amit viszont tartalmaz, az nem mind származik Aranytól. (Emellett – és ez szinte természetes – olyan hibák is vannak a könyvben, amelyeknek egyik jegyzékben sincs nyomuk.)

19 Nem lehetünk biztosak benne, de talán erre a kéziraatra vonatkoznak a kritikai kiadás első jegyzetében (469) a következők: „Ezúton szeretném megköszönni Hász-Fehér Katalinnak [...] a fordítások első kiadásában található bejegyzéssel kapcsolatos információkat”. Ezeknek az információknak azonban a kötetben nincs nyomuk, sőt, a fent ezután ismertető adatok arra utalnak, hogy Bolonyai ezt a kéziratot nem ismerte, vagy nem hasznosította.

20 HÁSZ-FEHÉR, *Arany János nagyszalontai könyvtárának...*, 13.

Arról a megjegyzésről – „a nevek azonosíthatatlansága” (471) –, amely Thewrewk *Nemzetbeli* cikke ismeretének hiányában a szöveggondozó vagy szöveggondozók kilétéről szól, fentebb már volt szó. Arról is, hogy amikor elődje érdemeit Bolonyai felsorolja, nem említi *A Darázsoknak* a kiadásokból hiányzó, ám a kéziratokban Kövendi által felfedezett 1258. sorát.

A fordítások korábbi kiadásai között itt kerül szóba (472) az 1885-ben megjelent második, ami azért is szerencsés, mert ennek a kiadásnak a könyvészeti adatai a *Bevezetés a jegyzetekhez* című rész utolsó szövegegységéül szolgáló *Megjelenések* című bibliográfiában nem szerepelnek (a kötet végén álló nagy bibliográfiában már igen).

Amit Bolonyai Arany magán-, majd mássalhangzó-használatának ingadozásáról a hosszúságok vonatkozásában kifejt (473–475), fontos és helytálló. Arany a prózai szövegei – vagyis itt értelemszerűen az általa írt jegyzetek – tanúsága szerint e téren olykor következetlen vagy közömbös volt, a versekben azonban a betűhasználat sokszor művészi okokból, „a metrika kívánalmai szerint ingadozik”. A gondolatmenet illusztrálása ugyanakkor vonatott, a *biró/bíró* alternatív példáinak három oldalon át tartó részletes elemzése nem nélkülözhetetlen a kritikai kiadásban. Nem egészen egyértelmű az sem, hogy a bemutatott statisztikának – a *biró/bíró* arány 23–15 a verses részekben, és 11–3 a jegyzetekben – mi a bázisa. A három darabon Kövendi digitálisan is hozzáférhető kiadásának alapján²¹ elvégzett számításaim szerint mindenesetre a szó bármely formájában 38 helyett csak 22 alkalommal fordul elő a verses szövegekben, és 14 helyett mindössze ötször a jegyzetek között. Ha Bolonyai számai mögött esetleg mind a tizenegy darab összege állna, azt jelezni kellett volna. Arany saját betűhasználatát illetően sokkal fontosabb lett volna, mint a nyomtatott kiadások számarányai, hogy összeszámolja a piszkozati és tisztázati előfordulásokat, talán külön-külön és együtt is.

Az Arany ingadozó magán-, illetve mássalhangzó-használatát a releváns kéziratot anyag helyett a nyomtatott szövegek alapján két oldalon keresztül taglaló rész különösen annak fényében tűnik fölöslegesnek, hogy a kritikai kiadásból teljes egészében hiányzik a kéziratok fizikai paramétereinek leírása. Bolonyai ismertetése alapján ugyanis egyszerűen lehetetlen magunk elé képzelnünk a lapokat, se a méretüket, se struktúrájukat, se az arányaikat nem ismerjük meg. Például az sem derül ki, hogy a tisztázatokat Arany három részre osztva könyvkötővel bekötötte (ezt követi az első kiadás elrendezése), sem az, hogy a tisztázás munkája nem az utolsó piszkozat befejezését követően történt, hanem folyamatosan, az egyes művek lefordítása után darabról darabra, tehát ugyanúgy évekig tartott, mint maga a fordítás. Ez a hiány annál is nehezebben érthető, mert a tisztázatok vonatkozásában a kéziratok leírásának ezt a munkáját már elvégezte – méghozzá mintaszerű módon – Bibor Máté János.²² Cikkében közö-

21 AJÖM VIII, in KECSKEMÉTI Gábor, MÉSZÁROS Tamás, BUCSICS Katalin, KISS Margit és MARRÓ Veronika, szerk., *Nemzeti klasszikusok kritikai kiadásai – Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet textológiai portálja*, v. 1.0, szolgáltatja az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat BTK Irodalomtudományi Intézete, hozzáférés: 2020.09.29, <https://szovegtar.iti.mta.hu/>.

22 BIBOR Máté János, „Az Egyetemi Könyvtár Arany János kéziratái”, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 16 (2013): 223–248. A tanulmány olyan minuciózus pontosságú leírását adja a három kötetnek, hogy annál

netet mond többek közt Bolonyainak is, aki azonban csupán lábjegyzetben hivatkozik az írásra, de egyáltalán nem hasznosítja, hiszen különben Aranynak *A versformákról* című jegyzetét nem az előző kritikai kiadásból közölné, hanem kéziratból, minthogy annak szövege – mint fentebb volt róla szó, és mint cikkében Bibor világosan leírja – ott van beragasztva a tisztázat első kötetébe.

5.3. „Az új kiadás célkitűzései”

Az utószónak ez a része címéhez híven az új kiadás céljait foglalja össze. Az, amiben igazán újat tud adni egy új kiadás, mindenekelőtt a szöveg részletes – minden eddiginél részletesebb – magyarázata, amelynek szükségét már Arany is kifejezte az 1878. november 28-án Gyulainak írt levelében. Az olvasóknak a görög drámát, illetve az antikvitást illető tudása az utóbbi másfél évszázadban nyilvánvalóan csökkent, s a magyar nyelv állapotában időközben beállt változások is indokoltá teszik a részletes magyarázatokat, arról nem is beszélve, hogy Arany sok olyan kifejezést is használt, amely már a maga korában sem volt tökéletesen érthető (ezért csatolt Thewrewk már az első kiadáshoz *Glossariumot*). További fontos szempont Arany fordításának, illetve a görög szöveg általa használt kiadásának a szembesítése a klasszika-filológia azóta elért eredményeivel. Aristophanést ma pontosabban és sok ponton máshogyan értjük, mint annak idején, és érdemes ezekre a pontokra rávilágítani.

A kritikai kiadásban Aranynak a fordításához írt jegyzeteire utalva ebben a fejezetben a következők olvashatók: „Arany, miután mégis beleegyezett a fordítások közlésébe, végül jegyzeteket is írt a fordításhoz, de ahogy ez Ponori Thewrewk Emil előszavából is kiderül, a magyarázatokat nem tartotta kielégítőnek” (477–478). Indokolt azonban tisztázni, hogy a Kövendi-féle kiadásból hivatkozott írás nem Thewrewk előszava, illet ugyanis nem írt (az 1880-as kiadásban Gyulai Pál előszava olvasható): az idézet forrása az Akadémia felkérésére született, Szász Károly és Thewrewk által együtt jegyzett bíráló vélemény. Ami pedig a jegyzeteket illeti, Bolonyai ezekről korábban azt írta: Arany a lapszélekre „még a kézirat tisztázása közben vetett”-e őket (471) – csak hogy az utolsó darab tisztázása és a kiadásba való beleegyezés között több mint négy és fél év telt el. (A jegyzetek születésének problémájára, e látszólagos paradoxonra alább, a 7.5 számú, *Hiányzó variánsok, fel nem ismert rétegek* című pontban térünk vissza.)

5.4. „Az új kiadás felépítése, a közölt szövegek elrendezése”

Ebben a részben van szó a fordítás szövegoldalain megfigyelhető kettős sorszámozásról: a nagybetűsek a kiadás valós sorszámai, ezzel párhuzamosan pedig, kisbetűvel az Aristophanés-szövegek ma elfogadott sorszámozása olvasható: így a modern szövegkiadások más számai alapján is visszakereshető egy-egy sor Arany általi fordítása, és

pontosabban egy kritikai kiadásban sem lehet elképzelni. A méret, a tinta stb. adatszerű leírásán túl jelzi például a bekötött ívek közepén található, a kötés által nem használt, üres füzölyukat (235), amelyek azt valószínűsítik, hogy Arany az egyes darabok tisztázatait a bekötötés előtt külön-külön is összefűzte.

vice versa. Igaz, a kéziratokban és az első kiadásokban az Arany, illetve a szedő részéről becsúsztott hibák miatt egy kicsit még így is nehéz keresni, de ez már a dolog természetéből fakad.

Az ugyanakkor, hogy éppen Arany saját, sok helyen elcsúszó, pontatlan sorszámozása nem kapott helyet a szöveg mellett, felvet egy rendszerszintű problémát. A költő által írt jegyzetekben előfordulnak sorszámokkal ellátott hivatkozások az adott darabra, vagy éppen más komédiára, és ilyen esetekben a kiadás szövegében értelemszerűen az a szám szerepel, ami a kéziratban. Ez azonban *A Felhők* és *A Darázsok* esetében sokszor nem felel meg a kötet lapjain olvasható sorszámozásnak: *A Felhők* 14. jegyzete a *Dar.* 671-re hivatkozik, holott valójában a kritikai kiadás szerinti 672. sorra utal. *A Darázsok* 207. jegyzete a darab 1145. sorára utal vissza, ám a különbség a tisztázat és a kritikai kiadás számozása között ott már három sorra rúg, vagyis a jegyzet valójában az 1148. sorra vonatkozik, ez pedig történetesen még csak nem is ugyanazon az oldalon van, mint az 1145. sor, eltart tehát egy darabig, míg az olvasó megtalálja.

A *Jegyzetek*nek ugyanebben a szövegrészében kapott helyet a szómagyarázatok háttérét részletesen bemutató néhány példa, de ezekre ebben a formában, például a „vesszen el eszmécskéim alatt”-nak a nagyalakú oldal harmadát kitevő taglalásaként itt aligha lett volna szükség.

A fejezet végén arról van szó, hogy a kiadás nemcsak Aristophanés drámáinak már Arany korában is bevett sorrendjétől tér el – mindenekelőtt *Az Acharnaebeliéknek* az elsőről a negyedik helyre történt áthelyezése révén –, hanem a fordítási munkálatok időrendjétől is. Az anomáliát Bolonyai így kommentálja: „nem ismerjük az okát ennek a szokatlan sorrendnek”. Ahogy azonban már volt róla szó, e téren nem vagyunk egészen találgatásokra utalva: cikkében Thewrewk kitér a kérdésre, és azt a választ adja, hogy Arany nem akarta *Az Acharnaebeliék* sok vaskos trágárságával kezdeni az első és mindmáig egyetlen teljes magyar Aristophanést.

6. Az új kiadás szövege

A fentiekből világos, hogy az új kritikai kiadás azon alapelve, hogy az első kiadásnak a kéziratától eltérő szövegváltozatai „szövegromlásnak tekinthetők” (483), fenntarthatatlan. A szöveget és az apparátust ugyanakkor számos szempontból érdemes szemügyre venni. Ott van mindjárt Arany ingadozó magánhangzó-használata, amelyről Bolonyai azt írja (475), hogy kiadása „a korábbiakhoz képest határozottabban és elvi megfontolásból törekszik a szerzői kéziratoknak ezt a következetlenségét megőrizni”. (Igaz, ez a „határozottabban” kicsit furcsán hangzik: mintha akár kevesebbet is jelenthetne az egyszerű „határozottan”-nál.) A betűhív pontosság ugyancsak az új kritikai kiadás újdonsága. Bolonyai például különös figyelmet fordít arra, hogy a Zeusz különböző írásmódjait (Zeusz, Zeüsz, Zevsz és Zeüsz) híven visszaadja, illetve például azt a vízszintes vonást is reprodukálja, amelyet – jellemzően, de nem kizárólag – a „gy” hang fölé húzott Arany azokban az esetekben, amikor külön is jelezni kívánta, hogy a szó szimpla

„gy”-vel írandó ugyan, de hosszúval ejtendő. Néhány emendációtól eltekintve Bolonyai híven kívánja reprodukálni Arany kéziratának a központosását is.

6.1. Arany, illetve a kritikai kiadás tipográfiai irányelvei és gyakorlata

Bibor Máté Jánosnak a kéziratokat leíró cikkében szerepel, a kritikai kiadásból azonban nehezen magyarázható módon hiányzik Arany autográf jegyzete, amelyet a tisztázat (K2) élén a szedőhöz intéz. Ez a következő két megjegyzést tartalmazza:

Az egy lapra tartozó jegyzeteket, folyó számokkal 1.) 2.) 3.) stb megjelölve, a lap alá kérem szedetni; de ne minden jegyzetet külön, kikezdve, hanem egy folytatásban, hogy kevesebb helyet foglaljanak el. Arany J.

Ha rajtam állana, én a játszó személyek tulajdon neveit (úgy a listában, mint a szövegben, az egyes mondókák felett), kisebb fajta versállal szedetném, mert a latin-betűkhöz így illik, s ezt használják a classikusoknál, valamint az angol és francia nyomásban, hol a compact s efféle cifra betűk csak hirdetésbe valók. Az aláhuzott szókat pedig nem ritkítva, hanem cursiv betűkkel kérném szedetni. A. J.

Bolonyai nem teljesíti Arany kívánalmait, ezt a szöveget nem közli, sőt a létéről sem tájékoztat. Persze lehet azt mondani, hogy a kritikai kiadás nem a szerzői igényeket, hanem a szöveget tükrözi, és ebben, bármilyen paradox módon hangzik is, van igazság, hiszen valószínűleg nem minden klasszikus szerző óhajtotta volna, hogy az összes leírt betűjét aggályosan kinyomtassák, még a tollhibákra is külön felhívva a figyelmet. Ami Bolonyai döntésének a jegyzetekre vonatkozó részét illeti, az már problematikusabb.

A kritikai kiadásban a színdarabok szövege alatt rengeteg jegyzet szerepel, olyan folyamatos számozással – *A Lovagok* estében egytől kétszázharminchatig –, mint a tudományos publikációkban szokás, ráadásul „külön, kikezdve” (igaz, a kritikai kiadásban nem szempont a papírral való takarékoskodás). Ez nem tükrözi híven annak az Aranynak a szövegét, aki a kéziratban a kötet borítóján látható facsimilén is megfigyelhető módon – e három dráma vonatkozásában egy-két kivételtől eltekintve²³ – csak megcsillagozta a jegyzeteket, és az esetek túlnyomó többségében a kérdéses sor külső vagy belső margójára írta őket, a nyomtatást illetően pedig a jegyzetszámozás oldalankénti újraindulásáról rendelkezett.

23 Az egyik kivétel a tisztázatnak a *Dar.* 970–1014-et tartalmazó 130. lapja jelenti: itt az alsó margón szerepel hét jegyzet, mégpedig – Arany szokásától eltérően – megszámozva. A kéziratnak ezt az oldalát Arany szemléltomást előre megtervezte, hiszen a verssorok másolásakor legalább annyi helyet kellett hagynia a máskor igen szűkre vett alsó margón, hogy a sok jegyzet elférjen. Ezekhez ráadásul alighanem piszkozatot is készített, hiszen különben nemigen tudhatta volna, mennyi helyet hagyjon ki nekik. (Ugyanezen az oldalon van még két széljegyzet is: ezek az íráskép alapján szemléltomást sokkal későbbiek a számozott lábjegyzetekhez képest.)

De ezeket leszámítva is akadnak problémák a jegyzetszámokkal: *A Lovagoknak* a kiadásban kettes számmal – a tisztázatban csillaggal – jelölt jegyzete például nem a „Démós háza előtt.”²⁴ színleíráshoz tartozik, hanem a dráma első szakaszát jelző, egy sorral lejjebb lévő római egyeshez. Ez teljesen érthető is, hiszen ebben a jegyzetben Arany éppen arról ír, hogy mivel a görög drámák nem tagolódtak felvonásokra, „a szakaszokat [...] csak számokkal jelöljük”. Hasonló hiba, hogy a 17-es számmal jelölt jegyzet az 50. sornak – „Oh Démosz egy pert eldöntvén fürödj meg,” – a kiadás szövegével ellentétben a tisztázatban nem a „pert”, hanem az „egy” szavához tartozik („Ti. egy nap csak egyet”).

Az elfogadható, hogy Bolonyai a „mondókák” felett nem kisebb méretű nagybetűkkel szedeti a neveket, hanem a kéziratok aláhúzását követi, de az nem világos, hogy a nevek mögött Arany kéziratában rendszerint szereplő pontot milyen megfontolásból hagyja el vagy őrzi meg, e téren teljes következetlenséget tanúsítva. Ami még mindig a megszólalások feletti neveket illeti: *A Felhők* 859. sorától kezdődő mintegy kétszáz sorban fellép a megszemélyesített Igaz Beszéd, majd a 861-től a Hamis Beszéd is. Arany a tisztázatban a 880. sortól, a piszkozatban pedig már a 862. sortól csak ezt írja a megszólalások fölé: „Igaz B.”, „Hamis B.”, éppen ezért nem világos, hogy a kéziratok primátusát valló Bolonyai miért tünteti fel – következetesen – a teljes neveket, ráadásul anélkül, hogy az apparátusban jelezné a kéziratok olvasatát.

De nem sikerült maradéktalanul reprodukálni az aláhúzásokat sem. A kötet főszövegében két helyen is váratlanul feltűnnek kurzív szavak: a *Lov.* 753-ban az „ez”, a 1291. sorban az „ő” szó, ez utóbbi ráadásul a szövegkritikai apparátusban – teljesen rendszeridegen módon – egyszerre van aláhúzva és kurzíválva is.

Verses színdarabok esetében megszokott jelenség, hogy az egyik szereplő által elkezdett sor közepén közbevága a másik, majd – még mindig ugyanabban a verssorban – az első visszaveszi a szót. Ilyenkor mindig jobbra ereszkedő lépcsőzetességgel tördelik egymás alá a megszólalásokat, amire Arany már a kéziratokban is gondosan ügyelt. Ehhez képest csak *A Felhők* több mint húsz sorának rossz a tördelése: 29., 155., 157., 190., 218., 320., 632., 640., 659., 661. stb. a *Lov.* 76, 191 és 193 (valamint a 189 második féléora) fölött rossz helyen van a megszólaló neve: nem balra rendezve, hanem középen kell állnia; a *Dar.* 854-ben a modern Aristophanés-kiadások sorszámozásának megfelelő 890-es szám a verssor elejére csúszott be stb.

A színlapokon Arany a szereplők nevét új sorba írta, sorkihagyás nélkül. Egyes alakok azonos státuszát kapcsos zárójellel jelezte – mint például *A Lovagokban* Demosthenes és Nikias esetében –, ennek a közös státusznak a megjelölését pedig („szolgák Démosnál.”) a zárójel közepéhez, a neveket tartalmazó két sor közé rendezve írta Arany. Érdekes, hogy ezt nemcsak Kövendi csaknem hatvanéves, de még a maiaknál

24 A tisztázatban valójában *e* betűvel: Demos. A piszkozatban nem szerepel, mert ott nemcsak a cím és a színlap hiányzik, hanem a színhely és az első „felvonást” jelző római egyes szám is, Arany ugyanis rögtön az elő megszólalással – illetve a beszélő nevével – kezdte a fordítást, közvetlenül *A Darázsok* utolsó sorának leírása után, egy rövid vízszintes vonalat húzva. Még „A Lovagok eleje” megjegyzés is csak a margón – feltehetőleg később – kapott helyet. (Az apparátus minderről hallgat.)

nyomdailag sokkal nehezkesebben készült 19. századi kiadások is képesek reprodukálni, míg az új kritikai kiadásban a két név között mind textológiai, mind tipográfiai szempontból helytelenül egy sornyi hézag van, amely – teljesen félrevezető módon – külön kiemeli Demosthenesnek a színlapon elsőként szereplő nevét. (Ugyanez a helyzet *A Darázsok* Sosiasával.) A hiba annál is kellemetlenebb, mert az oldalak képe, a kéziratnak a nyomtatott szövegektől általában idegen aláhúzásait is elvszerűen megőrizve, és nem váltva át kurziválásra, kifejezetten azt sugallja, hogy híven reprodukálja Arany kéziratának struktúráját.

Érthetetlen, hogy *A Lovagokban* szereplő Démosz nevét a megszólalásai előtt Bolonyai az apparátusban tett bármiféle utalás nélkül miért írja *s*-sel, amikor a csak a tisztázatban megtalálható színlapot leszámítva mind a piszkozatban, mind a tisztázatban szinte kivétel nélkül *sz* betűs alakban szerepel, olykor egyenesen Demosz formában – amit az apparátus ugyancsak nem regisztrál.

6.2. A kiadás főszövege

„A főszöveg megállapítása szempontjából tehát nem lehet kérdés, hogy bármely kritikai kiadásnak a tisztázatot kell alapul vennie és hitelesnek tekintenie” – olvasható a könyv 471. oldalán a kijelentés, amellyel szemben azonban Thewrewk idézett cikke alapján rendkívül komoly, lényegi megszorítások fogalmazhatók meg. Ebből a szempontból az egyik problémás helyet a *Dar.* 439 jelenti. Ennek végén a kritikai kiadásban és a tisztázatban is ez olvasható: „míg ki jőne a fiam”. Ezzel szemben a piszkozatban és az 1880-as kiadásban ez áll: „míg ki nem jő a fiam”. Erről a természetesebben hangzó variánsról (téves alapkonceptiója jegyében) a kritikai kiadás hallgat, pedig feltehetőleg Thewrewk javaslatára, Arany jóváhagyásával került a nyomtatott szövegbe.

A *Dar.* 1167-ben némileg más problémával szembesülünk. Itt Bolonyai kiadásában, ezúttal mindkét kézirattal egybehangzóan ez olvasható: „Szokjál iváshoz és közösködéshez.” Az előző sorban ez áll: „Hagyd el; hanem már dülj asztalhoz itt,” – vagyis a „közösködés” képze, azzal ellentétben, amit önmagában, különösen pedig az „ivás”-sal együtt felidéz, valójában nem szexuális tartalmú. Bizonyára ennek hangsúlyozása, a félreérthetőség elkerülésének szándéka áll annak hátterében, hogy az 1880-as kiadásban a kérdéses szó helyett – Arany Thewrewk kezdeményezésére elvégzett javítása vagy Thewrewk Arany által elfogadott módosítása nyomán – a következő, bizvást hitelesnek tekinthető szöveg áll: „társas körökhöz”.

Annak kedvéért, hogy megvizsgáljuk, a kiadás mennyire felel meg a saját maga elé tűzött célnak, azaz milyen híven követi a tisztázatot, tegyük mégis félre ezt az alapvető problémát. A főszöveggel kapcsolatban az alábbiakat állapíthatjuk meg.²⁵

A helyenként hibás tördelésről már volt szó – *A Felhők* két, különböző beszélők által elmondott félsorának (632) tördeléséből olybá tűnik, mintha az első félsor a 631. sor-

25 A megfigyelések túlnyomórészt *A Lovagokra* vonatkoznak: a három közül ennek a darabnak a szövegét vetettem össze sorról sorra a piszkozattal és a tisztázattal. A másik kettő esetében többnyire csak az eleve problémásnak tűnő helyeken néztem meg a kéziratokat.

nak lenne a vége, a 632. pedig a második fűlsorral kezdődne –, ahogy a megszólalók neve mögött többnyire meglévő, de a kiadásban következetlenül reprodukált pontokról is. A szöveg jelentését ugyanígy nem érinti, de valamelyest zavaró, hogy a 47. oldalon két sor előtt is ott szerepel a 295-ös sorszám.

A főszövegben vannak apróbb és nagyobb, esetenként értelem- vagy versmértékzavaró hibák. Ami a kisebbeket illeti, olykor, mint például a *Lov.* 77-ben, nincs regisztrálva, hogy az „egyik” szó *gy* betűje, de legalábbis a *g* fölött a tisztázatlanban ott van a hosszú ejtést jelző vonás.²⁶ Hasonló a helyzet a 426. sorral, amelynek tisztázatlanban Arany a „nagyon” szóvégi *n* betűje fölé húzott – ami sokkal ritkább – ilyen vonalkát. (Ugyanennek a sornak a „míly” szavában a tisztázatlanban nem a kötetben közölt rövid, hanem hosszú *í* betű áll.) A 459. sorhoz tartozó, 85. számmal jelölt jegyzet utolsó szava a tisztázatlanban „fel”, nem pedig „föl”. Annak ellenére, hogy Bolonyai azt írja, hogy „esetleges problémáknál [...] elsődlegesen a piszkozat segítségével kell a vélhető szövegromlást kijavítani”, a *Lov.* 778 margóján nem pótolja a tisztázatlanból hiányzó, de a piszkozatban meglévő „[Antistrop]” jelzést, ami azért is különösen zavaró, mert a 704. sor mellett ott szerepel a „[Stophe.]”, és ezután az olvasó hiába várja az antistrófa jelölését.

Vannak a főszövegben olyan hibák, amelyek nem értelemzavaróak, és verstani problémát sem jelentenek, ezért a gyanútlan olvasó szempontjából tulajdonképpen súlyosabbnak is nevezhetők. Ilyen például az, amikor a tisztázati „ad” helyett (a *Lov.* 732-ben, illetve a 825 utáni színpadi utasításban található) „ád” szerepel a szövegben. Vagy a 63. sorhoz tartozó, 19. jegyzet vége – „(Most: bibliás.)” – is téves, mert a tisztázatlanban, ahogy a korábbi kiadások helyesen közlik, „Mint” olvasható.

Bolonyainak nem sikerült következetesen érvényre juttatni a grafématicai hűség elvét azokban a korábbi kiadások értékelése során külön kiemelt (475) esetekben sem, amikor Arany kettős betűt kettőz: a *Lov.* 105-ben a kötetben a „köz-lepénnyel” alak olvasható, holott mindkét kézirat olvasata egyértelműen ez: „köz-lepénynyel”. Ugyanez a helyzet a 185. sor „polczra” szavával, amely természetesen mindkét kéziratban így, *cz*-vel szerepel, a kiadásban mégis *c*-vel olvasható: „polcra”. A 784. sor szövege megfelel a tisztázatnak, de az apparátusban már rögzíteni kellett volna, hogy a piszkozatban „könnyen” helyett „könnyen” olvasható.

A jelek szerint komoly probléma elé állítja a kiadókat Erechtheus neve is, amely a *Lo-vagok* szövegében nem egészen húsz soron belül (934–949) háromszor, illetve egyszer jegyzetben is előfordul. A tisztázatlanban a következő alakok vannak, szögletes zárójelben Bolonyai olvasatával: 934: „Erechteúsznak”, majd beszúrás után „Erechteúsznak” [Erechteúsznak]; 941: „Erechteúsznak” [Erechteúsznak]; 949: „Erechteúsznak” [Erechteúsznak].

26 A vonás ugyanakkor fölösleges a *Dar.* 1111-ben a „gyere” szó *gy*-je fölött, mert ott az a helyzet, hogy Arany tévedésből pontot tett az ipszilon szára fölé, amely így *j* betűnek tűnt, ezért ezt a pontot az *y* és az *e* fölé húzott vonással törölte. Arról nem is beszélve, hogy a vonás, mivel hosszú ejtést jelez, szókezdő mássalhangzó tekintetében valójában értelmezhetetlen. Ugyanígy fölösleges a vonás a *Dar.* 567-hez tartozó 83. lábjegyzetben olvasható „egy” szó *g* betűje fölött. Itt a szöveg kiadója a kézirat margójára írt jegyzet fölötti sorszámnak („565.”) éppen a *g* fölé eső és kicsit megnyúlva sikerült pontját nézte hosszúságjelölő vonásnak.

teűsnek]; 162. sz. jz.: „Erechtheus” [ua.]. Kövendi – a korabeli elveknek megfelelően – egy-ségesít, és minden esetben az „Erechtheus” formát használja. Három helyen az első kiadásban is ez áll, annál érdekesebb, hogy a 949. sorban az mégis az „û” betűs formát közli (s-sel a végén), pedig az így ékeztet *û* betűk Bolonyai kiadásának nóvumai: az első és az ezt követő kiadások a tisztázati „Zeűsz”-ok esetében sem reprodukálják. (A *Lovagok* egy helyén, a 384. sorban még Bolonyainál is elsikkad a „Zeűsz” írásmód: a tisztázatában ez az alak áll, nem pedig, mint a főszövegben, „Zeűsz”).

A 911. sorban a „véle jártak” már metrikailag is hibás, hiszen itt a sorok második fele pherekráteus, vagyis a hátulról számított negyedik szótag rövid, mint a következőkben: „-ra szerelte”, „-tere végűl”, „gyerek épen”. A helyes olvasat tehát metrikailag és a tisztázat szerint is: „vele jártak” (ez az első kiadásban még helyesen van, minden későbbiben hibás).

Az 1003.-ban közölt „mikkor” amellet, hogy értelmetlen, metrikailag ugyancsak hibás: a kéziratokban és a korábbi kiadásokban is „mikor” olvasható.

Szintén verstani hibát eredményez A *Felhők* 1036. sorának hibás olvasata, a „föllebezd”. Ez a sortípus már nem először fordul elő, ezért Arany itt már nem fűz hozzá metrikai magyarázatot, de egyértelműen nyolcadfeles jambusokról van szó, vagyis az utolsó három szótag képlete: $\cup - | \cup$. (A sor előtt és után: „világod”, „hibáztál”, „szerelme”, „halandó”). Ennek megfelelően, és Bolonyai kiadásával ellentétben, a kéziratokban, valamint a korábbi kiadásokban is – illetve erre még visszatérünk – „föllebezd” alak áll.

A következő hibák nem egyedül az új kritikai kiadás szövegére jellemzők, ezeken a pontokon az elsőtől kezdve Bolonyaiéig minden eddigi kiadás szövege rossz. A 731. sorban „űgy” helyett „űgy”, az 1147. és 1227. sorában „győzedelmes” és „győzelemhez” helyett a tisztázat szerint „győződelmes” és „győződelemhez” olvasandó, az 1171. sorban „Arignotost” helyett „Arignotust”, az 1087. sorban pedig – a kérdő mondatban szereplő, ezért aműgy is értelmetlen – „Lásd” helyett az Arany által látod értelemben számos esetben használt „Látd” a helyes alak.

Ezeknél azonban komolyabb kérdéseket vetnek fel a szöveg megbízhatóságával szemben a következő sorok, amelyek szövegében egy-egy szó vagy betű hiányzik, esetleg hibás szó szerepel.

Lov. 296: Mind a piszkozatban, mind a tisztázatban ez áll: „Ēn lopok, bevallom”. Bolonyai és minden eddigi kiadás: „Ēn lopok, s bevallom”. Érdekes kérdés, hogy ezt az „s”-et Thewrewk tudósítását szem előtt tartva szónak vagy betűnek tartsuk-e, mert akkor elvileg más-más elbírálás alá esik. A két olvasat szemantikailag is különbözik egymástól, hiszen a kötőszavas, mellérendelő változatban a „lopok” és a „bevallom” egyenrangú „lopok is, és be is vallom” –, míg az „s” nélküli, alárendelő formában a főmondati „bevallom”-ra nagyobb hangsúly esik.

Lov. 649: Bolonyainál ez áll: „mindjárt meggebednék is belé.”, ami az adott helyen agrammatikus, s verstanilag sem helyes, mert lemaradt a sor elejéről a kéziratokban és a többi kiadásban is meglévő „Ha” kötőszó.

Lov. 735: A sor végén Bolonyainál a „lett” szó szerepel, de a piszkozat és a tisztázat is teljesen egyértelmű (a korábbi kiadások is a helyes alakot közlik): „tett”.

Lov. 1075: Minden eddigi kiadásban (Bolonyaiében is) ez szerepel: „Aztán mit csináljak”. A kéziratokban a következő, verstanilag is helyes forma olvasható: „Aztán mit csináljak én”.

A *Felhők* 264: Bolonyai kiadásában a következő, metrikailag hibás formában szerepel a sor: „Áhítatosan hallgatni, öreg, kell s az imára figyelni”. A kéziratokban és a többi kiadásban „s” helyett a helyes „és” áll.

Dar. 388: Bolonyai szövege: „Menj föl szaporán más oldalon, s hátulját üssed az ággal”. A probléma ugyanaz, mint az előbb: a közölt szöveggel ellentétben a kéziratokban és a korábbi kiadásokban „s” helyett itt is „és” van.

Dar. 1001: Ugyanaz. Bolonyai: „Azt mondja, hanem ma is egyre csatáz érettetek, s taval ismét”. Minden más – „s” helyett –: „és”.

Ez utóbbi hibák egy sajátos szempontból külön is figyelemre méltók: a releváns kötetek közül Bolonyai előző Aristophanés-kiadása az egyetlen, ahol az utóbbi három helyen „s” áll, sőt, ugyanabban a könyvben tűnik fel a *Lov.* 692, 735 és 1003, illetve *A Felhők* 1036. sorának máshol nem tapasztalt hibája is. Ez arra mutat, hogy ez adhatta a kritikai kiadás alapszövegét, vagyis a kollacionálás során Bolonyai ennek a népszerű kiadásnak a szövegét javíthatta fel, de mint látható, nem teljes sikerrel.

A *Dar.* 5 és 10 között csak három sor van, aminek az az oka, hogy a fordítás nyolcadik sora – „De hát valóban örjongsz, nincs eszed?” – hiányzik a kiadás főszövegéből. Ez annál is különösebb, mert a magyarázatok között fél oldalas jegyzet tartozik hozzá.

A *Dar.* 692-ben a sor első szava „Fogad” helyett a kéziratok szerint – és Bolonyai említett népszerű kiadását leszámítva minden kiadás szerint is – helyesen „Fogadj”.

Dar. 995: A sor „fogcsikóritót” szavához Bolonyai magyarázó jegyzetet illeszt, amely így hangzik: „A magát a nép húséges kutyájának nevező Kleón az alvilágot őrző Kerberos jelzőjét kapja meg (l. 859–60. j.)” A „fogcsikóritó” csakugyan Kleónra vonatkozik, amit Arany az ugyanehhez a szóhoz írt, de Bolonyai által közöletlenül hagyott – a tisztázatban, az 1880-as kiadásban és Kövendingél azonban egyaránt meglévő – jegyzetében is világossá tett: „Kleont, a »Lovagokban«.”

Dar. 1151: A „mellkas” szóhoz Arany ugyancsak jegyzetet írt, amely azonban – ellentétben az 1880-as első kiadással és Kövendi kritikai kiadásával – ugyancsak nem szerepel Bolonyainál: „A *thorax* mellkas, és páncél, e szójátékot nem lehetett híven követni.”

Dar. 1184: A már az eredetiben is idézőjelben álló sorhoz – „Nem volt még Athënaeben olyan férfi...” – a tisztázatban ceruzával írt, vagyis Arany által nem véglegesített jegyzet tartozik, amely a kritikai kiadásban nem szerepel: „Alkaiosból.”

A főszöveg minőségéhez tartozik még a fölösleges emendálások kérdése is. A *Lov.* 23 közepe így szól: „»Szokunk, el«.” Az idézőjelben lévő mondaton kívüli pont egészen addig legfeljebb nyomdahibának tűnik, míg az apparátusra pillantva ki nem derül, hogy ez a szövegkiadó érthetetlen emendálása ebből: „»Szokunk, el.«” A 138. sorban ez olvasható: „A kapzsi, kurjancs, vízroham szavú.” A szövegkritikai jegyzet a sorhoz a következő: „kurjancs, vízroham szavú [emend.] – **K1** lármás, Kykloboros hangú **K2** kurjancs, vízroham szavú”, vagyis úgy tűnik, Bolonyai hosszúra javította a „szavú” szóvégi *u* betűjét, ami ha talán nem is érthetetlen, de fölösleges.

7. A szövegkritikai apparátus

Korábban már szóba került, hogy az új kritikai kiadás apparátusa mennyiségileg jóval gazdagabb a réginél: már csak a technika fejlődése miatt is sokkal több variánst tartalmaz, mint Kövendi Dénes munkája. Az első kiadást tévesen leértékelő alapkoncepció ugyanakkor oly mértékig meghatározza a kötetet, hogy bár a helyesírási kérdésektől eltekintve az 1880-as kiadást kellene alapszövegnek tekintenie, annak olvasatai még a szövegkritikai jegyzetek között sem kaptak helyet. Ennek szem előtt tartásával – komoly megszorításokkal – érdemes tehát az apparátus értékelését megkísérelni.

Mit ígér e tekintetben a könyv? Bolonyai a kéziratokat illetően alighanem teljességre törekszik, hiszen így fogalmaz: „A kritikai apparátus [...] a pizskozatnak (**K1**) és a tisztázatnak (**K2**) azokat az olvasatait mutatja be, amelyek a végleges változatot megelőzték” – márpedig másféle kézíratos változat nem létezik.

Az apparátus felépítése a következő: a verssor számát a főszövegi olvasat követi, ezt kvirtmínusz után a kézirat jele (**K1**, **K2**, illetve egy Voinovich-féle fehérműs dobozból előkerült cetlire való tekintettel, két rövid részlet erejéig **K3**, illetve helyenként a pizskozat több sornyi, egyben áthúzott variánsára utaló **K1a** vagy **K1b** is), majd a variáns, és végül függőleges vonal („|”) zárja a jegyzetet. Az azonos sorokhoz tartozó jegyzetek előtt csak egyszer szerepel a sorszám. A jegyzetek folyamatosan, azaz nem külön sorokba tördelve követik egymást.

Az apparátusnak számos olyan hibája és hiányossága van, amely típusokba sorolható. A következőkben továbbra is zömmel *A Lovagokra* szorítkozunk, de a központosági, ékezesi és formázási (aláhúzás) hibák taglalásától – ezek magas száma miatt – így is eltekintünk.

7.1. Helytelen sorszám

Nemegyszer előfordul, hogy a jegyzet a főszövegnek nem ahhoz a sorához tartozik, mint amilyen szám a lemma előtt áll. Ilyenek a 452. és a 455. sorok szövegkritikai jegyzetei, amelyek az apparátusban a 454-es, illetve a 456-os sorszámoknál találhatók, vagy a valójában az 1221. sorhoz tartozó, de az apparátusban 1220-as számmal jelölt jegyzet.

7.2. Helytelen lemma

A maga automatikusságában jellemző hiba, amikor a főszöveg téves olvasatot közöl, és ettől téves szöveg kerül a lemmába is. Ilyen például a 207. sor, amelyben a tisztázat szerint helytelen „horogújjzatu” alak szerepel a helyes „horogújjzatú” helyett a főszövegben és a lemmában is. A 692. sor helyzete is ilyen: a lemma a főszöveg hibás olvasatát ismétli meg. Pedig ez az olvasat – „Én meg egy műhely körül csavargék” – a maga trochaikusságában első olvasásra is hibás, hiszen a párbeszédesszövegek jambusban vannak. A kéziratoknak a korábbi kiadásokban is reprodukált helyes szövege szerint a „meg” után vessző és a „hogy” szó következik: ez áll tehát a tisztázatban is. Érdekes, hogy az apparátus ezt a helyes formát mégis pizskozati variánsként hozza.

Mindazonáltal az is előfordul, hogy a főszöveg helyes, de a lemma hibás, mint a 741. sor esetében, ahol is a szövegben – a tisztázatnak megfelelően – ez áll: „bástyazugon:”, miközben a lemmában „bástyazugon,” olvasható. Ez utóbbi azonban a piszkozat olvasata, amit viszont Bolonyai vessző nélkül („bástyazugon”) formában tüntet fel az apparátusban. Hasonló probléma sújtja a 749. sor egyik jegyzetét: „hanem – K1 de”. A tisztázatot követő főszövegben ugyanis nem „hanem”, hanem „de” olvasható (ennek kellene tehát a lemmában lennie), a K1 jelű piszkozat olvasata pedig a következő: „<hanem> de”, vagyis a „hanem”-et Arany törölte, és „de”-re javította.

7.3. Hiányzó verstani képletek

Arany a piszkozatban bizonyára segítségül, emlékeztetőül, a tisztázatban pedig önelenőrzésként nemegyszer felírta magának a bonyolultabb sorok verstani képletét, amit azonban Bolonyai nem mindig reprodukál az apparátusban, és olykor a közölt képletek is pontatlanok. A tisztázatban például a 245. sor előtt vannak a margón verslábak, illetve a 904. sor előtt is, mégpedig az ott következő tizenkét sor képlete, a glükóneus és az azt követő pherekráteus. Az 1167. sor előtt is az ott következő tizenhat sor ritmusának alapját képező trochaikus ütem képlete áll. Ezeket Bolonyai nem közli.

Ami az apparátusban az 1157. sor előtt közölt verstani képletet illeti, Arany jelölése szerint a 3. sor 1. lábának 3. szótagja, illetve a 7. sor 2. lábának 2. szótagja, valamint a 10. sor 2. lábának 1. szótagja anceps, nem pedig rövid.

7.4. Helytelen variáns

Olykor rosszul van megadva a jegyzetben a szövegvariáns. Ilyen a 218. sorhoz tartozó jegyzet: „**K1** <Tölts bele hurkát,>”. A törölt szavak előtt ez áll a szövegben: „Keverj, gyúró össze minden közügyet”, vagyis világos, hogy nem beléjük, ezekbe az összegyúrt közügyekbe, hanem velük, ezekkel a közügyekkel kell hurkát tölteni. És csakugyan, a piszkozat szövege elég jól olvashatóan nem „bele”, hanem „vele”.

A 344. sorhoz tartozó második jegyzetnek a piszkozatot érintő része: „s lefőzöm Nikiást is – **K1** és lefőzöm Nikiást”. A **K1**-ben, vagyis a piszkozatban valójában ez áll: „és Nikiást lefőzöm”. Ugyancsak pontatlanul van megadva például a 638. sorhoz tartozó piszkozati variáns: „Mi régi indulattal”, mert a helyes ez lenne: „Mi régi jó indulattal”. Az is előfordul, hogy a variáns olyan szerencsétlenül romlik el, hogy nem különbözik a lemmától, mint a 1002. sor jegyzetében: „Margos – **K1** Margos”.

Ezek nyilván tévesztések, egyszerű figyelmetlenségből származó kihagyások, de olyan is van, hogy Bolonyai rosszul olvassa ki a piszkozat szövegét, és úgy illeszti az apparátusba. A 719. sor jegyzeténél ez szerepel: „<ezentúl tojással, olajjal erősen>”, pedig a piszkozatban az első szó helyén az „ezettel” alak áll (illetve van áthúzva).

Előfordul, hogy hibásnak jelöl [sic]-kel egy olvasatot, pedig csak arról van szó, hogy az adott szót ő olvasta ki rosszul. Az apparátusban az 523. sorhoz tartozó jegyzet egy része ezt mondja: „**K1** <díszetíték> [sic; = díszítették]”. A törölt szó azonban nem hibás, ezért nem szorul javításra vagy értelmezésre, ugyanis jól olvasható: „díszesíték”.

7.5. Hiányzó variánsok, fel nem ismert rétegek

Számos esetben előfordul, hogy a szövegkritikai apparátus nem ismertet egy variánst. Ilyen például a 417. sor, amelyhez nem tartozik jegyzet, pedig kellene, valahogy így: „templomfertőztetők az őseid – **K1** templomfertőztetők [k besz.] <volt> az <apád> őseid”. Ilyen a 65. sor „rágalmat” szava is, amellyel kapcsolatban az apparátus hallgat arról, hogy alighanem „vádakat”-ból van javítva, betűk átírásával és az *m* utólagos beszúrásával.

A 471. oldalon a könyv úgy beszél Arany jegyzeteiről, mint amiket „még a kézirat tisztázása közben vetett a lapszélékre”. Ez a megjegyzés azonban így nem igaz. Jegyzetek ugyanis – és ezeket a szövegkritikai apparátus következetlenül regisztrálja – szórványosan egyrészt már a piszkozatban is vannak. Ilyen például a *Lovagok* ominózus, 33-as sorszámot viselő „Chalcedon-jegyzete”, illetve egyebek mellett a 185., a 187., a 189., a 190. és a 191. jegyzet, amelyek a piszkozatban egy mindössze húszsoros részhez tartoznak, és amelyek közül Bolonyai a kritikai apparátusában egyet sem tüntet fel. Másrészt – mint Bibor Máté János éles szemmel észrevette – Arany „a jegyzetek egy részét eredetileg ceruzával írta, és ezt csak utólag írta át tintával”, több helyen „jól látszanak az oldaljegyzetek ceruzával írott előzményei”. Bibornak még az is feltűnt, hogy Arany az utólagos „javításainak nagy részét – a főszövegétől kissé eltérő – fekete tintával írta”.²⁷ Ennél azonban messzebbre is mehetünk: vannak teljes jegyzetek, illetve egyes jegyzetekhez utólag írt bővítések, ahol nem csupán a tinta más, de a kézírás is oly mértékben különbözik a tisztázás korának lendületesen jobbra dőlő duktusától, hogy bizvást kijelenthető, az Arany szemének romlásában évek alatt bekövetkezett változás áll a különbség hátterében.²⁸ Mindez azt jelenti, hogy a lapszélékre „még a kézirat tisztázása közben vetett” jegyzeteknek valójában legalább három rétege van: a piszkozati, az ezt azonnal követő tisztázás idejéből való, illetve egy évekkel későbbi réteg.

7.5.1. Arany regisztrálatlan törlései

A hiányzó variánsok külön csoportját képezik a szövegkritikai apparátusnak azok a helyei, ahol Arany által törölt szöveg hiányzik. Kirívó példát jelent a 704–708. soroknak, illetve a 709. sor első szavának egy olyan változata, amely piszkozatban öt ferde vonallal át van húzva. A kiadás szövege (704–709.) így szól:

27 BIBOR, „Az Egyetemi Könyvtár...”, 233.

28 Például a *Dar* 738-hoz tartozó jegyzet utolsó mondata, a 783-hoz tartozó jegyzetnek pedig teljes egésze a jóval későbbi réteghez tartozik.

Most kell neked minden hajóköteled kieregetni,
Hős elszántsággal birnod és öldöklő szavakkal,
Hogy ezt velök legyőzhed, mert álnok ám az ember,
S nincs oly zsákútcza, honnan ez kijárót ne találjon.
Ronts rá tehát egész dühvel és tüzzel emberedre,

Az áthúzott rész, amelynek első sora megegyezik a véglegessel, nem szerepel az apparátusban, pedig jegyzetnek kellene ott állnia, ilyesformán:

Hős eltökéltséggel birnod s biztos szónyilakkal
Hogy ezt felyűlmúlhasd velök: mert ravasz az ember
<A járhatatlan»ok ...< helyen is> minden vak útczából hamar talál könnyű kijárót.
Aztán.

(A variánst – kisebb pontatlanságokkal – Kövendi regisztrálja.)

Összegzés

Bolonyai kiadásának legértékesebb részét az egyes darabokhoz írt tárgyi magyarázatok jelentik: ez az Arany-szakirodalom jelentős gyarapodása. Kiadásának főszövegét azonban téves alapelv szerint, az első kiadás elhanyagolásával állapította meg, ami súlyos tehertételként nehezedik az egész kötetre, amely ezért nem is Arany Aristophanés-fordításai, hanem csupán a kéziratok kritikai kiadásának tekinthető. Ugyanakkor a kéziratok leírása ahhoz képest, ami egy kritikai kiadástól elvárható, szegényes, a szövegük feldolgozása – az ékezetek és a központozás szintjétől a formázáson (aláhúzások) át a szavak kiolvasásáig és a piszkozat számos jegyzetének regisztrálatlanul hagyásáig – rengeteg pontatlansággal történt, és a szövegkritikai apparátusba is sok hiba csúszott be. Arany egyéb fontos szövegei közül a Gyulaihoz írt levelet fölösleges húzással, *A versformákról* szóló jegyzetet a kézirat helyett az előző kritikai kiadásból idézi, és *A helyesírás* (a kötetben: *Görög szavak átírása*) című szöveget sem az első közlés alapján adja. Mindezek alapján elmondható, hogy míg Kövendi kiadásának érdemeit mérlegelve Bolonyai még joggal tűnődhetett azon, hogy (477) „mi indokol [...] egy új kritikai kiadást”, az előttünk fekvő munka ismeretében ez immár nem lehet kérdés.

1. melléklet

Arany versformákról írt jegyzetei

1880 = 1885 *	AJM (Bolonyai) = AJÖM (Kövendi)	Megjegyzés
<i>A Lovagok</i>		
1, 245, 312, 316, 318, 321, 352, 361, 364, 381	Ugyanaz.	
464, 467, 511, 521	463, 466, 510, 520	Arany a tisztázatban a 400. sornál elszámolja magát (így a 400. és a 405. sor között négy helyett csak három van), és ez öröklődik az 1880-as kiadásban. A tényleges sorszámok – amelyeket Kövendi használ – eggyel alacsonyabbak a tisztázatban és az első kiadásban feltüntetettnél.
904, 934, 1031	Ugyanaz.	Az 1880-as kiadásban a 755. és a 760. sorok között négy helyett öt sor van, a tévesztéssel tehát ezt követően helyre áll a sorszámok harmóniája Kövendi kiadásával.
<i>A Felhők</i>		
264	Ugyanaz.	
433, 451, 503, 858	434, 452, 504, 859	Kövendi a 376. után beilleszt a kéziratokból egy sort, amely nem szerepel az 1880-as kiadásban. A sorok száma innen eggyel nagyobb az első kiadásénál.
1100, 1285	1101 [!], 1286 [!]	Az 1880-as kiadásban a 925. és a 930. sorok között öt sor van négy helyett (<i>az 1885-ös kiadás helyes!</i>), Kövendi kiadásának sorszámozása tehát innen már két sorral jár azok előtt. Ezt azonban <i>A versformákról</i> listájában nem érvényesíti, és továbbra is csak egyet ad hozzá az 1880-as kiadás sorszámaihoz, és így a jegyzetek nem a megadott számú sorra vonatkoznak. A helyes sorszám 1102. és 1287. és lenne.

A Darázsok

233, 250, 273, 293, 311	Ugyanaz.	
326	327	Téves sorszám, a jegyzet valójában a 327. sorra vonatkozik, Kövendi helyesen módosítja.
338, 350, 504, 698	339, 351, 505, 699	Kövendi a 327. után beilleszt a kéziratokból egy sort, amely nem szerepel az 1880-as kiadásban. A sorok száma innen eggyel nagyobb az első kiadásénál.
977	979	Az 1880-as kiadásban a 835. és a 840. sorok között öt sor van négy helyett (<i>az 1885-ös kiadás helyes!</i>), Kövendi kiadásának sorszámozása tehát innen már két sorral jár előtte.
1215	1218	Az 1880-as kiadásban a 1075. és a 1080. sorok között ismét öt sor van négy helyett, Kövendi kiadásának sorszámozása tehát innen már három sorral jár azok előtt.
1224	1225 [!]	Kövendi eltéveszti: saját sorszámaait alapul véve a jegyzet az 1227. sorra vonatkozik.
1282	1284 [!]	Az 1880-as kiadásban az 1235. és 1240. sorok közt négy helyett csak három sor van, de aztán rögtön az 1240. és az 1245. között öt – más szóval: az 1240-es sorszám szerepel túl korán, az 1239. sor előtt –, úgyhogy ezek kompenzálják egymást, nem okoznak újabb anomáliát. Az 1257. sor után azonban Kövendi ismét beillesztett a tisztázatból egy olyan sort, amely nem szerepelt az első kiadásban: a különbség az első kiadás és Kövendié között – az utóbbi javára – innen már négy sor. <i>A versformákról</i> helyes sorszáma itt tehát 1286. lenne.
1457	1460	Az 1880-as kiadásban az 1445. és az 1450. sorok között csak három sor van öt helyett, Kövendi kiadásának sorszámozása tehát innen már csak három sorral jár azok előtt.

* Kivéve – a szövegben megjelölt – két helyen.

Kőríz Imre

Arany János nagyszalontai könyvtárának és széljegyzeteinek katalógusa

Sajtó alá rendezte Hász-Fehér Katalin

Budapest: Universitas Kiadó–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2019, 1067 l.

Megvallom, kissé szorongok, mert egy olyan könyvről kell szólnom, amelynek témájához és szerzőjéhez is a lehető legnagyobb megbecsüléssel ragaszkodom. A kötet óriási várakozásokat keltett bennem, ugyanakkor a gyász érzése is elkerülhetetlen, ami az Arany-könyvtárat illeti. Tudniillik – bár még mindig nem ismerjük a történet minden mozzanatát – annak sorsa rémregényre emlékeztet. Hadtörténészek szerint a Nagyboldogasszony úti (mai Ménesi úti) Voinovich-villa mellett volt a német légierő budai parancsnoksága, amit Voinovich Géza nyilván tudott, tehát igen nagy könnyelműség volt részéről, hogy esztelen módon ragaszkodott ahhoz, hogy ne adjon ki semmit a nála lévő Arany-hagyatékából. (Ha csak az Eötvös Collegiumba átvizsi, megmarad!) Mások szerint – megint csak hadtörténészekről van szó – nem is akarták ezt a villát elpusztítani 1945. január végén. Azt sem lehet pontosan tudni, hogy kanadai vagy angol volt-e az az amerikai gyártmányú repülőgép, amely a bombákat ledobta, de állítólag valójában a csepeli olajkötőt akarta eltávolítani, ám valahogy elhibázta, rosszul célzott, és ezért a Nagyboldogasszony utat sikerült telibe trafálnia. Szalay Gizella, Voinovich felesége odaveszett a romok alatt, és egy óriási kincsesbánya semmisült meg, amelyre abból is következtethetünk, hogy a könyvtárnak egy kis részét valamilyen okból Voinovich mégis átvitte az Akadémia épületébe, ezért az megmenekült. Például így maradt meg – nagyon sokáig nem is a Kézirattárban, hanem a törzsállományban! – a kétkötetes gő-

rög Arisztophanész-kiadás, telis-tele Arany János széljegyzeteivel.

A széljegyzetéről általában is rendkívül sokat megtudhatunk a könyvből: miért és hogyan keletkeztek, mikor használt Arany piros ceruzát, mikor kéket, mikor írt ácsceruzával, mikor olyanal, ami nagyon vékony és elmosódik – a sajtó alá rendező, Hász-Fehér Katalin ezeket mind-mind rekonstruálja, amennyire csak lehetséges technikai eszközökkel. Az így megszerzett adat sokszor döntő fontosságú lehet, hiszen eldöntheti a kérdést, hogy Arany maga használta-e az adott kötetet. Ha ugyanis a jegyzetelésből – vagy annak hiányából – kiderül, hogy nem, akkor például arra a régi, megoldatlan rejtélyre is fény derülhet: vajon bedolgozott-e neki olykor a kritikák elkészítésében Szász Károly, vagy nem.

Érdekes azoknak a köteteknek a sorsa, amelyeket elloptak. Ennek tényét a kötet rendkívül finoman kezeli, hiszen részletes adatolást kapunk arról, hogy az adott példány mikor tűnt el, és mikor került vissza, ha visszakerült. Némelyiknek nagyon kalandos az útja. Amikor először jártam Nagyszalontán – 1969 augusztusában, Kőszeghy Péterrel egy motorbiciklis túrán –, összebarátkozott velünk a Csonka torony és az Arany-emlékmúzeum akkori igazgatónőjének fia, egy rokonszenves fiatalember, mert akkor ritkaság volt, hogy valaki megjelenik Magyarországról. A fiatalember megkérte az édesanyját, hogy nyissa ki nekünk a múzeumot, amely nyár lévén zárva tartott. Azóta már sokaknak elmesél-

* A 2019. június 7-én a Petőfi Irodalmi Múzeumban megrendezett könyvbemutatón elhangzott szöveg szerkesztett változata. A szöveg átírásáért ezúton is köszönetet mondunk Melhardt Gergőnek.

tem: ott sorakoztak Victor Hugo összes művei díszkiadásban német nyelven. Később, amikor Korompay H. Jánossal jártunk ott 1999-ben, már nem találtuk meg. Ám mint most a Hász-Fehér Katalin által összeállított könyvből kiderül: a Victor Hugo-sorozat visszatért! De akadnak olyanok is, amelyeket elloptak, és eladtak Budapesten. Egy ilyet Szabó G. Zoltán fedezett fel az OSZK-ban: Merényi László *Dunamelléki népmesék* című kötetének Aranyféle példányát, amely telis-tele van nemcsak margináliákkal, hanem folyamatos szöveggel is a költő gyönyörű kézírásával. Tehát ez a kötet is valódi filológiai kincseshánya, azóta át is helyezték a közkönyvek közül a kéziratárba. Található az egykori Arany-könyvtár kötetei közül Nagykőrösön is hét vagy nyolc, s még itt-ott azok, amelyeket Arany László vagy Szalay Gizella ajándékozott egy-egy olyan gyűjteménynek, amelyhez Arany kötődött. Hozzá kell tenni, hogy Szalontán az őrzési körülmények nem voltak a legjobbak. Talán szerencsésnek is mondható, hogy a költő halálósága is ott volt a teremben, mert annak lepedőjét használták fel tisztálkodásra a felszabadító szovjet és román hadsereg katonái, nem pedig a könyveket. Egy pipát is elloptak az asztalról, azt az utolsó pipát, amelyiknek az elszívása közben halt meg Arany. Ellopták az Ariosto-féle tintatartóját is, amelyet Tisza Domokostól kapott ajándékba.

A Hász-Fehér Katalin által összeállított katalógus testes kötet, több mint ezer oldal, két nagyobb szekcióval (a könyvek és a periodikumok katalógusával), s mivel iszonyatos adatmennyiséget hordoz, indexek szűrnek és összegzik a végén. A könyv hasznát bemutatandó a következőkben megpróbálok egyrészt típusokat bemutatni, másrészt olyan darabokat kiemelni, amelyek reményeim szerint illusztrálhatják, hogy milyen jellegű és mennyire izgalmas új információk birtokába juthatunk a Hász-Fehér Katalin által végzett munka eredményeképpen.

Minden kötetről megtudhatjuk, hogy hány bejegyzést írt bele Arany: van, hogy kettőt, van, hogy 780-at; de ugyanilyen fontos és érdekes információ az is, hogy meddig vágott föl egy könyvet. Ez utóbbiból tudniillik kiviláglik, hogy mely szakmák, tudományterületek érdekelték, vagy hogy miért vett meg olyan könyveket, amelyeket csak bizonyos helyeken vágott fel. Tehát például ha a hallással vagy látással (azon betegségekkel, amelyek gyötörték) kapcsolatos, nagyon friss szakirodalmat szerzett be, nyilvánvalóan próbált tájékozódni a bajait illetően, mert tapasztalt és bölcs emberként nem bízta magát csak az orvosokra. Az is nagyon érdekes, hogy mit *nem* vágott fel. Olyanokat sem például, amelyekről ennek ellenére biztosan tudjuk, hogy olvasott, például Jósika Miklós regényeit.

A bevezető tanulmányból kiderül, hogy több hullámban érkeztek Nagyszalontára a könyvek. Az első adag 1889-ben Arany László révén, a második adag 1913-ban Szel Kálmán ajándékképpen Arany Juliska könyvtárába, amely azonban sosem volt külön tartva, katalógus sem készült róla. De valamennyire rekonstruálható, és ha elfogadjuk, hogy a költő életében Arany Juliska hallatlanul fontos személyiség volt, emiatt pedig megérdemli a legnagyobb odafigyelést, akkor a kutatóknak nagyon sokat segíthetnek a jövőben ennek a könyvnek az adatai is. Az például, hogy Edgar Allan Poe novelláit Arany megvette Juliskának, de azért előtte felvágta, és maga is elolvasta.

A könyvek katalógusát a periodikumok követik. Ezeket a folyóiratokat Arany részben hivatalból kapta. Hivatalon nemcsak az akadémiai főtitkárságot értem, hiszen ott van a Kisfaludy Társaság is, s még egy olyan funkció, amelynek a történetét tudomásom szerint senki nem dolgozta föl eddig: Arany a magyarországi református egyház bírájaként való működése. Ennek egy része szerepel ebben a kötetben: az, ami periodikumnak tekinthető,

például röpirat vagy válasz egy bizonyos vádlottnak, vagy más irat, amelyet hivatalból elolvasott. (Ezek mind föl vannak vágva és meg vannak jegyzelve.) De arról, hogy milyen szerepet játszott az egyház közéletében, eddig tulajdonképpen csak annyit tudtunk, amennyit maga írt, amikor a zsoldárok modernizálásával kapcsolatban foglalt állást, amelyben – azt hiszem, joggal – alaposan leszidta ezt a gyakorlatot, mert az nemcsak történetien és teológiai-
ilag hibás, hanem irodalomellenes is.

Szerepel a periodikumok között például a *Kecskeméti Protestáns Közlöny*, a *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek*, a *Sárospataki Füzetek*, a *Nyelvtudományi Közlemények* és természetesen az *Europa* is. Nincs olyan, amelyikben ne érdekelné azonnal valami. A görög történelem, a görög kultúra például mindenképpen nagyon izgatta. A római kevésbé – viszont úgy látszik, hogy egy időben nagyon fontos volt neki Seneca. Ezt eddig nem tudtuk. Így pedig talán egyszer okosabbak leszünk Arany sztocizmusával kapcsolatban is, amely időnként a cinizmus határait súrolja, a szó jó értelmében.

Vannak még rejtélyek. Alig várom, hogy megtudjam, Ormodi Bertalan könyvébe miért írt be 98 megjegyzést? Van azután egy sorozat, amelyből egyetlen könyvet vágott fel, ráadásul nem akármit, hanem Nisard-nak, a nagy klasszika-filológusnak (aki írt francia irodalomtörténetet is) az *Erasmus – Morus Tamás – Melanchthon* című könyvét. Ezt végigolvasta, s ez az információ a Senecához fogható nagy öröm a filológus számára. Vannak nyelvtanok és szótárak is, amelyekben több száz fölötti be-

jegyzés található; ezek nyilvánvalóan Arany nyelvtudását és a stilisztikai bátorságát fogják majd számtalan példával illusztrálni, amikor földolgozzák őket részletesen. De szintén óriási kíváncsiság fogott el Purgstaller József iránt, aki írt egy esztétikát 1852-ben, amelynek itteni példányában 348 bejegyzés van. Purgstaller nagyon derék ember volt, tudunk róla sok mindent, de azt eddig nem tudtuk, hogy szépészeti munkáját Arany tanárként használta. Lehetséges, hogy vannak benne olyan bejegyzések is, amelyek a napi tanítási gyakorlaton túlmutatva Arany kritikai és esztétikai nézeteinek gyarapításához járultak hozzá. Arany epikájára, de általánosabban, a történelemszemléletére vonatkozóan is nagyon fontos lehet Székely Ákos műve, amelybe 43 bejegyzést tett: vajon mik lehetnek ezek? Tacitus *Agricolájának* 1847-ben megjelent fordítását nem csak elolvasta – nyilván olvasta latinul is –, hanem sűrűn ellátta bejegyzésekkel.

De még olyan kérdésekbe is belebonyolódhatunk a kötetnek köszönhetően, amelyek manapság divatosak, és amelyek az úgynevezett nagyközönség számára az ismeretterjesztést pótolják. A Malvina néven publikáló derék grófnő, O'Donell Henrikné Niczky Tarnóczy Malvina szép ajánlással küldte el a verseit Aranyhoz. És hány bejegyzést kapott az arisztokrata hölgy? Rengeteget, még többet, mint Ormodi Bertalan, 168-at! Vajon miket írhatott Arany ebbe a kötetbe? Nagyon kíváncsi lettem, ezért várom a történetet feldolgozó kötet, az *Arany János titkos viszonya* mielőbbi megjelenését.

Szörényi László

Hász-Fehér Katalin: „...hogy kegyed észre nem vette, csodálom...”. Arany János és a filológiai perspektíva

Budapest: Kortárs Kiadó, 2019, 410 l.

Hász-Fehér Katalin az ezredforduló magyar irodalomtudományának egyik legértékesebb, ugyanakkor majdnem „rejtélyes” alakja, amennyiben nem egyszer olyan „vesződséges” feladatokat vállal, amelyek szigorúan körülhatárolt tevékenységet írnak elő számára, ugyanakkor ennek során széles körű teoretikus megoldásokat érint. Mintha a kötetborító lapjára választott ábrának, Arany Margitsziget-térképének módjára operálna kikezdetlen objektivitású tényekkel (az induktív filológia jegyében), melyek nagy távlatú magyarázatok perspektíváját hordozzák. Az Arany-életmű fontos kérdéseiből (*Az elveszett alkotmány* hangneme, műfaja, modora, az 1856-os *Kisebb költemények* kompozíciójának és fogadtatásának összefüggése, *A walesi bárdok* keletkezés és közléstörténete, Arany szóképei, a *Buda halála* és a *Toldi szerelme* olvasásmódja, az *Ószikék* ciklus szintjei, Arany etnokulturális – többékevésbé virtuális – pozícionáltsága) kiindulva jut el általános érvényességű tisztázáshoz.

A kötet élére kerül Arany befogadástörténete kapcsán az irodalom megközelítésének eltérő beszédmódjaival foglalkozó teoretikus okfejtés, amely nem mindennapi elméleti érzékről és tájékozottságról tanúskodik, monográfia értékű és perspektívájú. Azaz: mint ahogy a címlapra választott térkép egy-egy részlete az *Ószikék* keletkeztörténetét helyezi el a jól ismert Margitszigeten, a tárgyul választott dilemmák „filológiai” perspektívája is minduntalan elméleti távlatot kap. (Ez is az „induktív filológia” velejárója.) Ami aztán elbizonytalanítja jelen kötet recenzensént is: vajon ott keresi-e (s megtalálja-e) a Hász-Fehér Katalin-jelenség magyarázatát, ahol indokolt? Vagyis: képes-e az adat-

szerű filológia gondolati távlatainak érzékelésére és érzékeltetésére?

Szerzőnk kutatói ambícióinak nemcsak gazdagon sok szempontú mivolta imponáló, hanem határkijelölő pontossága is. *Az elveszett alkotmányt* például számos elődszöveggel hozza összefüggésbe, hosszan taglalva a műfaji jegyeket, miközben az is kiderül, hogy nem győzték meg azok a 20. század vége felé született gondolatmenetek, melyek ha nem is a posztmodern előzményét látták benne (ez sem lett volna csoda, hiszen Esterházy Péter gyakran utalt a *Termelési regény* komikus eposzi forrásaira), de rámutattak azokra az intertextuálisan „szöveg-szétolvasztó” tendenciákra, amelyek a *Bolond Istókban* futnak csúcsra (az első énekben Byron *Don Juanjának*, a második énekben Puskin *Anyeginjének* szövegteremtésétől is ihletve; a *Don Juan* digressziós és önreflexiós technikájára Hász-Fehér Katalin is utal, 71). Mindenesetre *Az elveszett alkotmányban* már megvan a szüntelen utalás irodalmi sémákra, ha mással nem, patetikus dikció és triviális cselekmény kontrasztjával, nyelvi kevertséggel, szándékos vigyázatlansággal, tradicionális epikai eljárások parodizálásával, szójátékokkal, rögtönzésekkel, a homogén átformáltság és egységes perspektíva hiányával, akart körülményeskedéssel vagy a nyelvi humor hatásmechanizmusával (görög szó közbevegyítése). Hász-Fehér Katalin, ha a Sterne-ig visszakövethető teremtő szövegdekonstrukciót nem is állítja középpontba, de a humor szerkezetformáló szerepének külön alfejezetet szentel.

Az Arany-téma bonyolultságához hozzájárul az önkomentárok kezelése. Arany különböző időpontokban, s egymástól is jócskán el-

térő esztétikai megnyilatkozásait Hász-Fehér Katalin páratlan gondossággal, sőt tapintattal kezeli, pedig ezek a költő szépírói műveivel nem minden probléma nélkül szembesíthetők. A költői művekben szereplő vallomások, a cselekményt sorsára hagyó önkomentárok természetesen különböző természetűek. A *Toldi szerelmét* félbeszakító „előlépések” más funkciójúak, mint a *Bolond Istók* hasonló részletei, hiszen nemcsak az adott szövegekörnyezet és hangnem, hanem az alanyi pozíció és gondolat, tematika, érzélem is eltérő. Ilyen és hasonló kérdések tárgyalásmódjának mikéntjére már az elméleti bevezető fejezetben is sort kerít szerzőnk, amikor bizonyos „többszintű” szövegek kerülnek szóba a „filológiai beszédmód”-dal kapcsolatban. Szinte reménytelen az adott, másfél száz éve született szerzői önkomentárok pontos értelmezése, hiszen teljes bizonyossággal nem tudjuk meghatározni, hogy mely fogalmak milyen tartalmat hordoztak akkoriban. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a kritikátörténet teljességgel képtelen tökéletesen identifikált fogalmakkal dolgozni, pusztán arra kívánunk rámutatni, hogy az induktív filológia kénytelen „többszörös” gonddal utánanézni múltbeli esztétikai szövegek, fogalmak egykori (leginkább) feltételezhető jelentésének.

Hász-Fehér Katalin sok-sok vitatott kérdésben foglal állást tárgyilagosan, meggyőzően, pontosan minősítve a megnyilatkozók álláspontját. Utal például arra, hogy a *Koszorúban* közölt *A walesi bárdok* Arany-féle megjelölését („Ó-angol ballada”) Szász Károly úgy értelmezte, hogy Arany „álcázza” műve jelentését, fordításnak tüntetve fel. Valójában – vélekedik Hász-Fehér Katalin – az alcím kettős elbeszélésre utal, minthogy elkülöníti az eredeti (óangol) és a kései (magyar) elbeszélőt. Aztán a sokat vitatott befejezés kapcsán írja szerzőnk: „Talán igazuk van azoknak az irodalomtörténészeknek, akik következetlennek tekintik Edward király megőrülésének jelenetét a bal-

lada végén, csakhogy [...] a jelenet nem a megőrülésről, hanem a bárdok dalának *tényleges és állandó* hangzásáról, a *hagyomány folytonosságáról, a költői és közösségi történetverzió elnémit-hatatlanságáról szól.*” (200; kiemelés az eredetiben.) A *Koszorú* tartalomjegyzékében viszont módosul a megjelölés: „*A walesi bárdok* – Ó-angol modorban – Arany J.” A „modorban” kifejezés – folytatja szerzőnk – „nem a bárdokkal azonosuló, hanem tőlük földrajzilag távol álló, másodlagos kései elbeszélőt (szerzőt) emeli ki” (uo.). Ez az érzékeny, minden részletre kiterjedő figyelmi érvelés az, ami cáfolhatatlanná teszi (legalábbis az esetek túlnyomó többségében) Hász-Fehér Katalin gondolatmeneteit.

A walesi bárdok mítoszképzése különösen elgondolkodtató, ha a kötet bevezető (teoretikus) fejezetének bizonyos állításaival vetjük össze. A publicisztikus beszédmóddal, annak 20. századi alakulásával kapcsolatban kerül szóba a „sztárképzés”, melyet a kultikus cselekedet egyik formájának lehet tekinteni, amennyiben az újságírás nyelvezetét a hatalmi retorika uralja. Éppen ezért a „sztárképzés”-t bajos volna a szakrális jellegű szentkultuszhoz hasonlítani még akkor is, ha nagy számban elégít ki olvasói igényeket (31–33). Az üzleti szempontoktól befolyásolt publicisztikus beszédmód jellemzése sikeresen állítja szembe ezt a kultikus beszédmód más változataival.

Hász-Fehér Katalin könyvéről már csak azért sem könnyű érdemben szólni, hiszen gondolatai oly gazdag háttéranyagra épülnek, szerzőnk oly tömören és világosan fogalmaz, hogy kiragadott szempontokkal értékelni, de még jellemezni sem könnyű. Holott nem egyszer maga a kötetkompozíció siet segítségünkre. A bevezető fél száz lap az „irodalomhoz közelítés perspektívaival”, miképpen a bevezetés alcíme fogalmaz, a lehetséges (filológiai, kritikai, kultikus és populáris, publicisztikai, ideológiai, politikai és filozófiai) beszédmód árnyalt jellemzését produkál-

ja. Az *elveszett alkotmány* sokáig (talán Barta János 1970-es évekbeli tanulmányáig) alábecsült értékeit szerzőnk most részletező számbavétellel korrigálja. Az *1856-os Kisebbségi költemények kompozíciójáról és fogadtatásáról* című fejezet méltán kerül a kötet centrumába, hiszen még talán senki nem értelmezte ezt azzal az igénnyel, hogy ebből egy új irodalmi csoport, ízlés és vállalt értékrend kontúrjai bontakozzanak ki. A *walesi bárdok* keletkezés- és közléstörténetével foglalkozó fejezet sok (már korábban is érintett) körülményt vizsgál, több esetben megerősítve e feltevéseket. Például azt, hogy a császári pár 1857-es magyarországi látogatása kapcsán talán maga Deák is hajlott arra a feltételezésre: az uralkodóval való viszony normalizálására irányuló törekvések nemcsak a megtorló intézkedések enyhítésére lehetnének alkalmasak, hanem egy későbbi kiegyezés szellemében azzal a hosszabb távú koncepcióval is megbarátkoztathatták volna a nemzeti közvéleményt, mely szerint Magyarország legalábbis fele részben idegen ajkú lakosságának elszakadási ambícióival szemben a törvényes Habsburg uralkodó (lényegében a „korona”) történelmi jogai és tekintélye révén lehetne elodázni az ország szétesését. Ugyanis 1848–1849 eseményei azt is megmutatták, hogy egy független Magyarország csak nagyon nehezen tudta volna stabilizálni státuszát és területi egységét a Balkánon többségben lévő szlávok ellenében.

Hász-Fehér Katalin minden esetben korrekt, objektív állásfoglalásra törekszik. Egy amúgy rövid fejezetben („*Ucalegon ardet*” – *Az integratív szóképek és a metonímia elsődlegessége Arany költészetében*) például nehéz elkerülni a kritikai magatartást az immár csaknem félszázada megjelent, egykor nagy hatású *Az el nem ért bizonyosság* című kötettel kapcsolatban. Látszólag az 1850-es évekbeli Aranylira modernségének újra felfedezése kedvéért szerveződött a csoport, valójában azonban

a kötetet szerkesztő Németh G. Béla és a sok kiváló szerző közt Szegedy-Maszák Mihály több észrevétele is úgy értelmezhető, mintha Arany költészetének avultságát hangsúlyoznák. Persze sokan nyilatkoztak (már Arany életében is) vállalkozásainak korszerűtlenségéről, a kortárs európai költészettől elmaradó voltáról. Még konzervatív világnézetét is terméketlennek és túlhaladottnak vélték, holott Baudelaire és Verlaine intenzív vallási élménye ezt az elmarasztalást némileg vitathatóvá tehetné volna. Kétségtelen, hogy Arany racionalis kálvinizmusa elég távolról hozható összefüggésbe – ha egyáltalán párhuzamba állítható – az „újító” franciák misztikus, irracionális vallási élményével. Hász-Fehér Katalin okkal és eredményesen „mentegeti” eme értékrend (és elutasítás) problémáit, holott azt is szóba hozhatná, hogy Szegedy-Maszák Mihály évtizedekkel ezelőtt mintegy maga is „visszavonta” Aranyt elmarasztaló tetteit, *Az el nem ért bizonyosság* szerzőinek (vagy legalábbis önnön akkori álláspontjának) „dacos” újat mondani akaró (egyébként rokonszenves) ambícióit mentegelve. *A metafora primátusa az Arany-költészet recepciójában* című írás egy kicsit hasonló korrekciós igénnyel lép fel a trópusok hierarchizálása ellen.

Ezután aztán (sokadjára igazolva a kötet kompozíciójának átgondoltságát) nagyon is logikusan következik *A trópusok tana a 18–19. század retorikai munkáiban és egy Arany-szélgjegyzet* című alfejezet. Hász-Fehér Katalin e mostani kötetét egyebek mellett az is izgalmassá teszi, hogy az Arany-téma látszólagos rész kérdéseit nemcsak az életmű törzsanyagához kapcsolta, hanem előzmények, tradíciók pontos származtatása mellett az elmúlt évtizedek vitáihoz is. *A Struktúra és textúra kérdése az Arany-versekben* a harmóniateremtés, a szimmetria, az organikus műegész követelménye, a fő mozzanatnak való alárendelődés stb. esztétikai princípiumáról értekezik, szándé-

kosan (vagy akaratlanul) kerülve annak szóba hozását, hogy mindennek a klasszicizmus kategóriája alá gyűjtése a „nemzeti klasszicizmus” Horváth János-féle terminusához juttathatna el. A következő, Arany költészetének metonimikus jellegére utaló alfejezet eredményei is ebbe az irányba mutathattak volna.

Ezzel szemben a *Buda halála*-tanulmány az Attila-kultuszról indul ki, s ebből vezethető le *Arany János Attila-képének (de)formálódása* is, amit egy olyan *Recepciótörténeti körkép* követ, mely a *Buda halála* jelentésgazdagságát és aktualizálhatóságát kimerítően tárgyalja. A *Műfaji kódok* című alfejezet a „műfaj” szélesebb körű fogalma szerint számol eposzi és egyéb inspirációkkal, talán csak az (iskolásan szólva) modern lélektani regény ihletét mellőzi, nyilván több okból, egyebek mellett azért, mert – tudomásunk szerint – Aranyak a megelőző korszakbeli vagy a kortársi külföldi prózairodalomra vonatkozó olvasottsága nem tisztázott. *A Toldi szerelme olvasási stratégiáiról* a mű keletkezéstörténetéről szólva látszólag ismert anyagot tekint át, bár a források közé besorol eddig kevés figyelemre méltotakat is: „A nápolyi hadjárat e végső kidolgozásban párhuzamos eseménysorként, Lajos történeteként is – a III. Napóleon Franciaországát elsöprő porosz–francia háború eseményeitől sem független kortörténeti áthallásokkal – egyfajta világmodellként épül be a cselekménybe.” (282.)

Hász-Fehér Katalin gondosan kommentál és érvel, ugyanakkor nem helyez kellő hangsúlyt önnön újszerű megállapításaira, így az olvasó (olykor legalábbis) csak visszalapozva döbben rá egy-egy látszólag futó megjegyzésének roppant inspiráló, új jelentésmezőket nyitó voltára. Például: „Lajos olyan elvet olt a magyarság erkölcsi és szokásvilágába, mely ettől idegen, s mint a Rozgonyi, Toldi, s majd a Zács család története mutatja, nemcsak a felemelkedést, a művelődést, az európai kultú-

rával való ötvöződés pozitív példáit, hanem a pusztulást éppúgy előidézheti.” (286.)

Az *Őszikék mint ciklus* az utolsó nagy tanulmánytömb. Szó esik itt keletkezéséről, ciklusszerkezetéről, topográfiai és temporális tényezőkről. A (valóban) utolsó, rövid íráscsoport némileg eltávolodik a szisztematikus, „szövegközele” módszertől, inkább távlatokat nyit: *A kulturális tájékozódás természetrajza és a Plevna nemzetiségi kontextusa*. Ioan Slavici román író sovinizmussal szembe forduló értelmiségi autonómiáját mint pozitív példát emeli ki. Az *„Exkurzus az idegenről” – osztrák–magyar módra* az etnikumok monarchiabeli együttélésének változását jellemzi. Végül a záró írás: *Egy létre nem jött barátság – Jovan Jovanovic Zmaj és Arany János*. Zmaj szerb költő és műfordító volt, akit Arany köre is becsült. Sajnálattal azonban az orosz–török háború idején, amikor a szerbek az oroszok mellé álltak, Arany köre (de az egész magyar közvélemény) a törökökkel rokonszenvezett a Balkánon befolyását növelni igyekvő Oroszországgal szemben, ami Zmajt szembefordította a magyarsággal. Hasonló, de 20. századi anomáliák adják az utolsó cikk témáját: *A „lokál” és környéke*.

Hász-Fehér Katalin számtalan gondolatával, szuverén okfejtésével gyarapítja a 19. század magyar irodalmára és főképpen Arany Jánosra vonatkozó ismereteinket, egyszersmind egy autonóm tudós egyéniség élményével gazdagítja szaktudományunkat. Minden lapját a lelkiismeretes kutatói ambíció hatja át. Éppen ezért tudományos eredményei hasznosításának reménye és a teljesítmény méltánylása mellett őszinte rokonszenvünket is jogosan nyeri el, mert minden tudósi erőfeszítése valami megnyerő alkati többlettel gazdagodik. Felkészültsége, tudományos „kiváncsisága”, intellektuális adottságaival párosuló óvatossága és lankadatlan erőfeszítései olvasóit „jőjelű” híveivé teszik.

Imre László

Az Arany család mesegyűteménye. Az Arany család kéziratos mese- és találósgyűjteményének, valamint Arany László *Eredeti népmesék* című művének szinoptikus kritikai kiadása

Szerkesztette Domokos Mariann és Gulyás Judit, a találósok jegyzeteit írta Vargha Katalin, a kísérőtanulmányt írta Hermann Zoltán

Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Universitas Kiadó–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2018, 739 l.

Arany János születésének 200. évfordulója alkalmából 2017–2018-ban rendezett emlékévi számos lehetőséget biztosított tudományos rendezvényeknek és publikációknak egyaránt. Jelen kiadvány, amely Domokos Mariann és Gulyás Judit, az MTA BTK Néprajztudományi Intézete munkatársainak gondozásában jelent meg, az Arany-emlékévi kritikai kiadásainak sorát gazdagítja. A szerzőpáros Arany Jánosné Ercesey Julianna, Arany Julianna és Arany László kézírásával fennmaradt mese- és találósgyűjteményt és az egyik legnagyobb hatású, klasszikus magyar népmesegyűjteményt (ARANY László, *Eredeti népmesék* [Pest: Heckenast, 1862]) rendezte sajtó alá.

A magyar folklorzisztikai és irodalomtudományi kritikai kiadások gyakorlatát tekintve jelen kötet több szempontból is rendhagyónak mondható. Az előbbieket sorában újdonságnak számít, hogy történeti folklór szöveganyag kéziratos és nyomtatott változatának filológiai, textológiai gondozását, a szövegek keletkezés- és fogadtatástörténetének részletes adatolását és a szövegváltozatok egykorú reflexióinak, variánsainak közlését egyszerre nyújtja egy kiadvány. Ha áttekintjük az elmúlt közel kétszáz év magyar történeti népköltési szövegkiadásait, nem találkoznak egységes szöveg-gondozási koncepcióval: a különböző célközönségnek szánt, eltérő tudományos szemlélettel, igényességgel jegyzetelt és szerkesztett kiadványok között nagy eltérések vannak. Még az egyes néprajzi intézményekhez köt-

hető forráskiadvány vagy szövegfolklorzisztikai sorozatok sem ugyanazon elvek mentén készülnek. Ez egyrészt a különböző műfajcsoportba tartozó szövegekkel és azok kiadásának formai eltéréseivel magyarázható, másrészt a kiadási lehetőségek, szerkesztői célok sem egyformák. Több folklorzisztikai vitauülésen és konferencián foglalkoztak azzal a kérdéskörrel: vajon összefésülhetők-e a különböző típusú, formájú és műfajú recens és történeti szövegek kiadási elvei, valamint mennyiben hasznosíthatók a szépirodalmi és a közköltészeti szövegek (kritikai) kiadási gyakorlatai népköltési szövegek esetében, egyáltalán lehetséges-e a népköltési szövegek kritikai kiadása. További textológiai kérdések sorozatát veti fel – kissé sarkítottan fogalmazva – a 19. századi „szerkesztett” és a 20. századi „lejegyzett” kiadások módszertani különbözősége is. A konkrét filológiai és szöveg-gondozási kérdések részletezésétől eltekintve csupán érzékeltetni szeretném azt a sokszínű hazai folklorzisztikai szövegkiadási helyzetet, amelyben jelen kötet megjelenését üdvözölhetjük.

Ha az áttekintést a „kritikai” kiadásokra szűkítjük, ugyancsak eltérő értelmezésekkel találkozunk a szöveg-gondozás mibenlétéről. A 20. század első feléből a kritikai kiadások „előzményének” tekinthetők egy-egy kötet bevezető tanulmányában elejtett megjegyzések a korabeli kritikai kiadási elvek követéséről, továbbá a „kritikai jegyzetekkel” (értsd a szövegek változatait, nemzetközi párhuzama-

it, a róluk szóló tanulmányokat felvonulatot kommentárral) ellátott szövegkiadások, újraközlések. A folklorisztikai kritikai kiadások számára követendő szerkesztési elveket 1974-ben Voigt Vilmos foglalta össze, vö. VOIGT Vilmos, *A népköltési (folklor) alkotások kritikai kiadásának szabályzata*, BALOGH Lajos dialektológiai megjegyzéseivel (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974). Ez a kiadvány a recens népköltési anyaghoz nyújt iránymutatást, és az *Új magyar népköltési gyűjtemény* (I–XXV, 1940–1994) köteteit tekintve „kritikai jellegű” kiadásoknak.

Ismereteim szerint népköltési anyagot közlő munkák közül a recenzeált kötet mellett csupán egyetlen gyűjtemény címléírásában szerepel a „kritikai kiadás” megjelölés is, amelyet az alapos szöveggondozásáról ismert Olosz Katalin rendezett sajtó alá: KANYARÓ Ferenc, *Erdélyi népballadák és epikus énekek 1892–1905: Kritikai kiadás*, kiad. Olosz Katalin (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2015). Ugyanakkor a kötet egyik recenzense azt veti fel, hogy vajon így képzelhető-e el egy népköltési kritikai kiadás. Emellett érdekes jelenség, hogy egyes kötetek a szakmai recepcióban kapnak „kritikai kiadás” jelzöt, jóllehet azokat nem így pozicionálták a szöveggondozók, például: *A tengeri kisasszony: Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról*, 1846–1858, kiad. BENEDEK Katalin (Budapest: Balassi Kiadó, 2006).

A magyar folklorisztikában tehát nemigen beszélhetünk kritikai kiadási hagyományról a történeti prózafolklor vonatkozásában (sem), ezért Domokos Mariann és Gulyás Judit egyik problémákkal terhelt feladata a közlési elvek kialakítása volt (125–129). A textológiai eljárások tisztázását Hermann Zoltán irodalomtörténesszel együtt végezték, szem előtt tartva a kiadandó anyag adottságait és a kiadás szándékait. A szerzők deklarált célja egy olyan komplex kritikai kiadás volt, amelyben láthatóvá válik, milyen szövegalkotási eljárások révén jön létre a nyomtatásban megjelent nép-

költési szöveg. Ehhez Heinz Rölleke Grimm-kiadásából (Jacob und Wilhelm GRIMM, *Die älteste Märchensammlung der Brüder Grimm: Synopse der handschriftliche Urfassung von 1810 und Erstdrucke von 1812*, Hg. Heinz RÖLLEKE [Cologny-Genève: Fondation Martin Bodmer, 1975]) kaptak inspirációt. A szövegváltozatokat egyenrangúnak tekintő genetikus kritikai kiadások gyakorlata nyomán egy-egy oldalpáron tükrözötten közölték a kéziratos, illetve a nyomtatott formában megjelent szöveget. A kéziratok átírása során szintén a különböző szövegváltozatok (lejegyzői és utólagos módosítások) egyidejű bemutatására törekedtek (indexelés segítségével). Ez a szinoptikus módszer a hazai folklorisztikai szövegkiadások között szintén unikális, és az irodalomtudományban is ritkának mondható; *Arany János munkái* új sorozatán túl elsősorban *Az ember tragédiájának* Kerényi Ferenc-féle kiadását (2005) és a Kosztolányi kritikai kiadás egyes köteteit említhetjük példaként.

Rölleke kiadványa azért is jelentett előképet, mivel a Grimm fivérek *Kinder- und Hausmärchen* (1812) című mesegyűjteménye több szempontból is hasonlóságot mutat Arany László 1862-ben kiadott *Eredeti népmesék* című kötetével. Arany László gyűjteménye is könyvmesének (*Buchmärchen*) mondható, mivel írói beavatkozáson átesett népmeséket tartalmaz, és narrációs módjával a szájhagyományt kívánja reprezentálni. Emellett szövegformálási eljárásai, kanonizációja és hatása (mesei szüzsék popularizálódása, narrációs mód) is hasonló a német kiadványhoz. Domokos Mariann és Gulyás Judit ugyanakkor nem követte Rölleke jelölésrendszerét és folyamatos szövegközlési módját. Az *Arany család mesegyűjteménye* esetében az oldalpárokon a kéziratos és a kiadott változatok tartalmi megfeleltetésére törekedtek gyakran a tördeléssel is segítve a párhuzamos olvasást és a szövegváltoztatási eljárások követését.

Arany László (1844–1898) szerkesztői eljárásainak vizsgálata a korabeli kontextusok tükrében adhat még teljesebb képet. A 19. század első két harmadában öt magyar, népmeséket is közlő népköltési gyűjtemény jelent meg. Kettő német nyelvű (GAAL György, *Märchen der Magyaren*, [Wien, 1822]; MAILÁTH János, *Magyarische Sagen und Märchen*, [Brünn, 1825]), három pedig magyar nyelvű (ERDÉLYI János, *Népdalok és mondák I–III* [Pest, 1846–1848]; ERDÉLYI János, *Magyar népmesék*, [Pest, 1855]; MERÉNYI László, *Eredeti népmesék I–II* [Pest: 1861]). E gyűjtemények koncepciói és a róluk írott bírálatok alakították a gyűjtésekkel kapcsolatos elvárásokat, amelyek főként a szövegek hitelességét és a narráció módját érintették. A legnagyobb hatású bírálatot, amelyet a magyar folklorisztika kulcsfontosságú munkának tekint, Arany János írta Merényi László gyűjteményéről (1861), lefektetve a népmesegyűjtés és -kiadás normáit. Arany László szemléletében is meghatározó volt az apja által kijelölt út, és a későbbiekben is aktívan részt vett a népmeséről folytatott hazai diskurzusokban: írt bírálatokat, székfoglaló előadást a magyar népmeséről, majd 1872-től a *Magyar népköltési gyűjtemény* szerkesztője volt Gyulai Pállal közösen.

A több mint hétszáz oldalas könyvet négy szerző jegyzi. A törzsanyagot – 34 meseszöveg és 79 találós kézirat és nyomtatásban megjelent változatát – Domokos Mariann és Gulyás Judit rendezték sajtó alá (161–537), közös munkájuk a gyűjtemény keletkezés- és fogadtatástörténetéről írt bevezető tanulmány (9–144), valamint a mesekéziratok jegyzetanyaga (539–649) is. Hermann Zoltán a meseszövegek közlésének módszeréről, a textualizációs eljárásokról írt egy fejezetet (145–160). Vargha Katalin, aki szintén a BTK NTI munkatársa, a találósok jegyzeteit készítette el (657–681). A kötet végén függeléként két hasznos segédanyagot találunk: az Arany család meséinek főbb adatait tartalmazó táblázatot (kiadott és kéziratossá vált változat címe, lejegyző, kézirat jelzete, mese tí-

pusszáma), továbbá egy 64 tételű jegyzéket az Arany László neve alatt megjelent mesekötevekről és utánközlésekről (683–694). Ezt követik az Arany család tagjait ábrázoló, valamint a kéziratokról készült fényképek (695–718), végül egy angol nyelvű összefoglaló (719–721) és a névmutató (723–737). A kötet könnyebb forgatását egy részletezőbb tartalomjegyzék jobban támogathatta volna, és sajnálatos, hogy a kiadó egy ilyen monumentális vállalkozásnál erre nem fordított kellő figyelmet. Az első tanulmány alfejezeteinek feltüntetése, valamint a mesék listázása az olvasó gyorsabb, könnyebb eligazodását segítette volna. Véltetően ez utóbbi hiányát a szinoptikus kiadás módszere magyarázza, de akár kezdő oldalszámok jelzésével áthidalható lett volna ez a nehézség.

Az elmúlt években több előtanulmányt is publikáló szerzőpáros hosszabb bevezető tanulmánya számos kérdéskört jár körül, esetenként megkérdőjelezve korábbi kutatások állításait is. Megismerjük a kéziratok kalandos előkerülésének és azonosításának történetét, e források jellegzetességeit, tulajdonságait, lelőhelyét (MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattára), keletkezési adatait, valamint a lejegyzők azonosítása kapcsán felmerült kérdéseket. Jelen kötet egyik érdekessége és egyben komoly filológiai munka eredménye, hogy nem egy személy, hanem egy család tagjainak kéziratossá feljegyzésgyűjteményét kínálja. Főként az Arany család nőtagjaitól maradtak fenn kéziratok, amelyek többsége Arany László gyűjteményében kisebb-nagyobb módosításokkal meg is jelent. Ez azonban okból is érdekes mozzanat, mert a 19. századi magyar mesemondókról, különösen a női mesemondókról, lejegyzőkről meglehetősen kevés információja van a hazai kutatásnak. (További kérdéseket és kutatási irányokat felvető tanulmány: GULYÁS Judit, „Női műfaj volt-e a mese?: Mesemondók, mesegyűjtők, meseírók”, in *Nőszervezők a 19. században: Lehetőségek és kor-*

látok, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, 293–335 [Budapest: Reciti, 2019]). Alapos kutatómunka eredményeként rajzolódna ki Ercsey Julianna (1818–1885) és Arany Julianna (1841–1865) műveltségének jellegét vizsgáló életrajzi vázlatok.

A szerkesztők nemcsak adatokkal igazolható eredményekről adnak számot, hanem további kérdésfeltevésekkel, új szempontokkal nyújtanak további kutatási lehetőségeket a témában. Érdekes kérdés például, hogy a lejegyzők a saját mesei tudásukat vagy egy ismeretlen személy meserepertoárját jegyezték-e le. Milyen szerepet játszott az apa, Arany János a gyűjtemény kialakításában? Vagy lehetséges, hogy a meselejegyzéseket eredetileg Arany János kérte a család tagjaitól egy tankönyvnek szánt antológiához, amely végül nem jelent meg? Mit jelenthet a gyűjtemény címében szereplő „eredeti” jelző vagy az Arany László neve előtt szereplő „gyűjtötte” kifejezés? A bevezető tanulmány e kérdésfeltevések mellett értekezik az Arany család meseismeretéről, Arany János meseértelmezéséről, majd a kéziratok kiadásáról, korabeli recepciójáról és Arany László meseértelmezéséről későbbi munkáinak fényében. Ezen kérdések körülményéhez a szerzőpáros egyik legnagyobb forrásbázisát az Arany család levelezése adta, amelynek feltárása és kielemezése szintén összetett és hosszadalmas feladatot jelentett.

A mesékhez készített jegyzetanyag inspirálóan sokrétű és adatgazdag. A korábbi népköltési kiadásokhoz mérten szintén újat mutat mennyiségében és minőségében is. Amellett, hogy kitérnek az egyes szövegek kéziratosa dataira, a lejegyző(k)re vonatkozó részletekre, műfaj-típus-variáns-meghatározásokra, a 19. századi közlési adatokat (az *Eredeti népmesék* című gyűjteményen kívül még megjelent-e máshol, olvasókönyvben, esetleg ponyván), a nemzetközi párhuzamokat és az egykorú reflexiókat is felsorakoztatják a szerkesztők. Az adott mesék műfaji és típusmeghatározását, vala-

mint 19. századi magyar variánsainak részletes ismertetését is megadják. A jegyzetapparátust szó- és szólásmagyarázatok, valamint a folklórtalálások magyarázata követi.

Az olvasóban talán felmerül, hogy találos kérdések vajon miként kerültek be egy népmese-gyűjteménybe. A 19. században nem a mai folklorisztikai műfajstruktúra volt érvényben, a korszakban a rejtvényeket, találosokat is a *mese (találos mese)* kifejezéssel jelölték, és funkcionálisan is összetartozónak mondhatók, mert a mesemondást követően a hallgatói figyelem fenntartásának céljával rövidebb, szórakoztató folklórműfajokat is előadtak. A korszak népköltési gyűjteményeiben is található hasonló gyakorlat. Bár Arany László konkrét műfaji elgondolásaira és kötetkoncepciójára nincsenek adatok, azonban informatív lehet Arany János találosok esetében is megfogalmazott „mennél tisztábban felkeresett és rhytmusos formában megtartott talányok” elvárása (AJÖM XI, 1968, 340). A kéziratosa anyagban található 79 találos közül 54 megjelent Arany László kötetében is. A találosokhoz kapcsolódó jegyzetelés kissé eltér a mesééhez képest, itt a kézirat és a lejegyző adatai mellett az első megjelenésekről és a variánsokról informálódhatunk (a találosokkal kapcsolatos újabb kutatási eredményekről lásd Vargha Katalin tanulmányait).

A szinoptikus közlési forma által könnyebbé tett összehasonlító szövegvizsgálatok nemcsak a folkloristák számára hozhatnak érdekes eredményeket. A kötetet haszonnal forgathatják más tudományterületek kutatói is, hiszen megannyi kutatási irány felé nyit újabb lehetőségeket. A kéziratosa lejegyzés és a nyomtatás tereinek vizsgálatával a medialitás kérdéseire kerühetünk közelebb. (A korabeli lejegyzési gyakorlatokról lásd: DOMOKOS Mariann, „A folklórgyűjtővel és a folklórszövegekkel kapcsolatos elvárások a 19. században”, in *Médiák és váltások*, szerk. NEUMER Ka-

talain, 30–42 [Budapest: MTA BTK Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó, 2015].)

A folklorisztika módszertani szemléletváltása okozza, hogy folklorisztikai (és irodalomtudományi) részről is felmerülhet a hitelesség kérdése Arany László „eredeti” jelzővel illetett kötetével kapcsolatban is, hiszen ebben az időben nem egy szóbeli közlés szó szerint lejegyzett, szövegű formáját jelentették meg, hanem a különböző forrásokból érkező szövegek eltérő – elsősorban esztétikai – szempontok alapján módosított, szerkesztett változatát. Jelen kötet az ilyen átalakítási eljárások, módosítások esettanulmányához is (melyből eddig nem sok készült) alapmunkaként kínálja magát. A „javítás”, átírás, szerkesztés mint szerkesztői eljárások elemzése Arany János és Lász-

ló esetében a saját stíluskoncepciójuk fényében is adhat tanulságos eredményeket. Tágabb kontextusban a szövegalakítási eljárások vizsgálata hozzájárulhat a népköltészeti alapokon elképzelt nemzeti irodalom tanulmányozásához: hogyan idealizálódik a népköltészet nemzeti szöveghagyományá, s hogyan lesz a megkonstruált szövegbázis része? Milyen elbeszélő stílus jelentette az Arany család férfi tagjainak a népi szóbeliség imitációját? Ezen és hasonló esztétikai szempontok felderítésére szintén jó alapot kínálhat a kötet szöveganyaga.

Remélem, e kötet a szerkesztők céljait beteljesítve különböző szakterületek kutatóinak lesz alapkutatása, segédanyaga, valamint ehhez hasonló jellegű folklorisztikai kritikai kiadások számára is támpontul szolgálhat majd.

Chikány Judit

Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve 35.

Főszerkesztő Balogh Balázs, szerkesztő Ispán Ágota Lídia és Magyar Zoltán, vendégszerkesztő Landgraf Ildikó

Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018, 520 l.

„Arany egész pályafutásának meghatározó kérdése volt a népköltészet és az irodalom egymásra hatása, a szóbeliség és az írott költészet viszonya, ezen gondolatai mind az irodalomtudomány, mind a folklorisztika művelői számára rendkívül inspirálóak” – írja Landgraf Ildikó az évkönyv előhangjainak egyikében (*Arany János életművének folklorisztikai vonatkozásai*, [14]). Jelen kötet tanulmányait – folytatásaként az *Ethno-Lore* néprajzi sorozat korábbi kiadványának – a kérdés legfrissebb összefoglalójaként forgathatják a kutatók és az érdeklődő olvasók. A 21. század első negyedének végéhez közeledve senki nem vonhat-

ja kétségbe a hagyományos irodalomtörténeti témák interdiszciplináris megközelítését, sőt a több szempontú megközelítéseknek a korábbiaknál is nagyobb súlyuk van. De vajon képes-e a jelen, több tudományág – a folklorisztika és az irodalomtudomány – összehasonlító elemzéseinek eredményeit, teoretikus metszéspontjait reprezentáló kötet elég tágas kontextust teremteni az Arany-életmű vizsgálatához?

Már csak ezért sem vállalkoztak könnyű feladatra a szerkesztők, amikor az Arany-bicentenáriumi alkalmából, az MTA BTK Néprajztudományi Intézet Folklor Osztálya által 2018 őszén, az ARANY200 programsorozat ré-

szeként megrendezett konferencia előadásait kötetbe foglalták. A konferencia címe – *Értelmezés, hatás, utóélet: Arany János és a nép költészete* – sajnos kimaradt a nyomtatott kiadás címnegyedéből, holott az *Ethno-Lore* évkönyv 35. kötete kizárólag e tanácskozás anyagát tartalmazza. Ezért is fontos felhívni rá az irodalomtörténész szakma figyelmét.

A komplex megközelítés lehetőségeit a főszerkesztő is mérlegre tette köszöntőjében: „a tudományos tanácskozás [...] az irodalom mezszyéről, súlyponttal a folklór területéről, de a néprajzkutatás más vonatkozásait is bemutatva vonultatott fel előadásokat” (11). Arany és a folklór kapcsolatát, valamint utóbbi dimenzióinak az előbbi költészetére gyakorolt hatását vizsgálni rangos és komplex feladat. Arany nagyon is tudatosan fordult a népi elemhez, a gazdag motívumkinccsel bíró páratlan értékű életművébe integrálódott néprajzi hagyományt és a hagyomány narratíváit mind a néprajztudomány, mind az irodalomtudomány az Aranyreceptió kezdetei óta közelről követte. Már az *Ethnographia* folyóirat legelső évfolyama (1890-ben) is külön tanulmányt szentelt e témának, s a Magyar Néprajzi Társaság a költő születésének 100. évfordulójáról sem mulasztott el megemlékezni. A jelen irodalom- és folklórtudományi diskurzus azonban sokkal több fókuszról közelít Aranyhoz, ezért nehezebb feladat szétválogatni és megjeleníteni mindazon szempontokat, amelyek tömör, rendezett keretbe foglalhatják az Arany-értelmezéstörténet definiálhatóságának mai végpontját, Arany folklórértelmezésének különböző aspektusait, és ezzel együtt az új diskurzusok felé vezető jó gyakorlatokat mutatják. A szerkesztők így jártak el, a kötet alapvetően öt nagyobb szerkezeti egységre osztva vizsgálja az Arany-életmű és a folklór viszonyát.

A népköltészet értelmezése Arany János életművében című blokk (és meglátásunk szerint az egész kiadvány) irányadó tanulmányát,

amely a fenti „tézisek”-et is magába foglalja, Szilágyi Márton jegyzi, aki az alapvető problémák és kérdések kijelölését is magára vállalta: elsősorban a személyes motivációkra, okokra, kapcsolódási pontokra, a folklórszüzsék forrásainak kutatási lehetőségeire mutat rá Arany poétikai mintázataiban. Tamás Ildikó írását különösen aktuálissá teszi napjaink közéleti, a tudományosság talajáról mindinkább a nyílt politikai-közéleti csatározások felé tolóó ideológiai vita tudományos gyökereinek bemutatása. Tanulmánya cáfolja, hogy Arany a hun–magyar folytonosság elkötelezett híve lett volna, költészete ugyanis nem történettudományi alapvetésként értelmezte a mondákat. Szakál Anna Aranyhoz az erdélyi népköltészethez való viszonyát tárja fel, míg Eitler Ágnes írása már napjaink egyik kulcsfogalmához, az emlékezetpolitikához kapcsolódik: Arany János életművének (át)értelmezési kísérletét, az 1950-es évek szigorú ideológiájának satujába szorítani kívánt Aranyt mutatja be, azt, hogy e diskurzusban a költőnek a népiességhez való viszonya hogyan egyszerűsödött le a népiséghez való viszonyra.

A kötet második fejezete az ismert szüzsék és motívumok felől közelít Aranyhoz. Mikos Éva a hiedelemvilág egyes motívumainak poétikai szerepét vizsgálja tanulmányában. Czövek Judit egy hagyományos műfaj, a bökvers felé fordul, nem mulasztva el figyelmet fordítani a műfaj karakterológiájához való személyes költői kapcsolatról sem. Landgraf Ildikó a Hatvani-mondák Aranyra gyakorolt összetett hatását elemzi, visszatekintve a mondakör különböző történeti változataira, miközben rendkívül körültekintően jár el a Hatvani- és a Faust-mondák motívumainak komparatiztikai elemzésében.

A következő, jóval rövidebb tematikus blokk csupán két írást foglal magába, amely Arany Szent László-képét mutatja be. Magyar Zoltán a *Szent László* című költemény kapcsán

egyfajta művészettörténeti háttérrel nyújt, különös (és indokolt) figyelmet fordítva a középkori templomi falképekre. Tágabb horizontra tekint az Arany költészetében többször is felbukkanó *csángó* népnév forrásait vizsgáló tanulmány: Iancu Laura „Arany csángója nyomában” azt is előtérbe helyezi, hogy a lírikus milyen tartalmi értelmezéssel használta e szót (amelyet a szerző szándékosan idézőjelbe tesz).

Bővebb lehetőséget kínált a néprajzkutatók számára a folklórszövegek textológiai vizsgálatai által bemutatott népi(es), közköltészeti vonatkozások elemzése. Ennek megfelelően Csörsz Rumén István Arany tanulmányainak közköltési és népdalidézeteit elemzi a *Dalgyűtemény* (1874) tükrében, ismételten kiemelve az Aranyt a műfaj felől ért hatások fontosságára és vertikálisan összetett voltára, a költő által idézett és felhasznált szövegváltozatok forrásaira. Küllös Imola ugyancsak a *Dalgyűtemény* folklórgyökereinek bemutatásával veti össze az Arany-féle feldolgozásokat a színhagyománybeli változatokkal. Chikány Judit több Arany-vers ponyvairodalomhoz kötődő kapcsolatait tárja elénk, a tágabb megközelítés után szűkebbre állítva a vizsgálódás fókuszát.

Az utolsó fejezet nézőpontja alapvetően eltávolodik Arany János életművének folklorisztikai, illetve poétikai vizsgálatától, és Arany fiát állítja a fókuszba, a népmesegyűjtőként is kiemelkedő életművet maga mögött tudó Lászlóra koncentrálnak, miközben Arany alakja mindvégig felsejlik a háttérben. Vargha Katalin az Arany család találásain végzett szerkesztői beavatkozásokat mutatja ki, Gulyás Judit Arany László meseelméletét elemzi, bemutatva azt, hogy a népmesére vonatkozóan milyen koncepcióval dolgozott Arany László a 19. század utolsó évtizedeiben. Domokos Mariann Arany László *Eredeti népmesék* című munkájának korai popularizálódási fázisait ismerteti.

Ha a kötet egységét tekintjük, annak belső egyensúlyában néhol egyenetlenség mutat-

kozik. A második blokk esetében kissé talán után ékelődik a két, kifejezetten a hiedelmek, mondák, babonák témáját tárgyaló írás közé a bökverseket bemutató tanulmány, illetve a nagyobb tematikus blokkok közül mind témája szűkebb voltát, mind terjedelmét tekintve, némiképp kilóg a harmadik, hiszen csak két tanulmányt foglal magába. Így, ha nem is „billeg” a kötet, de érzékelhető, hogy a megközelítések sokszínűsége sokféle tematikus hiányt is sugall. A szerzők és szerkesztők munkáját egyaránt dicséri azonban, hogy ami oly sokszor előfordul hasonló tematikus válogatásokban, tudniillik, hogy egy-két írás terjedelmében, irodalomjegyzéke kurta voltával stb. megtöri az egységességet, itt nem érhető tetten.

E rövid összegzés pusztán keretül szolgál ahhoz, hogy az alábbiakban bemutassuk, mi-
ben látjuk a kötet erényeit, mennyiben tudnak fogódzót nyújtani a további Arany-kutatásnak a folklór felőli közelítés újabb eredményei. Tekintettel a már kiemeltre, Aranyt lehetetlen értelmezni a néprajzi háttér megértése, ismerete nélkül. Annál is inkább, mert Arany maga is tudatosan vallotta népi gyökereit, a folklór poétikájának lényegében végtelen merítési lehetősége volt, de korszakonként változó preferenciákkal, amit a kötet egyik legfontosabb tanulságaként kezelhet az olvasó. Egy hosszú alkotói életpálya esetében lényegében elképzelhetetlen, hogy azt ne színezzék változások, hangsúlyeltolódások, új és régi viszonyítási pontok gyengülése és/vagy erősödése.

Szilágyi Márton már többször említett, általunk irányadónak tartott (és vélhetően a szerkesztők szerint is annak szánt) tanulmánya számos szemléletes példát hoz Arany népi eredetű szüzséinek használatára. A szerző arra a következtetésre jut, hogy míg a *Rózsa és Ibolya* című munka keletkezésével bezárólag Arany elsődlegesen a szóbeli folklórból merített, amelyet a szövegek nyelvezete is tükrözött, addig a későbbiekben, körülbelül az 1850-es években

keletkezett szövegtekstek esetében ez már korántsem így van: „Vagyis Arany pályájának az első szakaszában felvillantja annak lehetőségét, hogy a közvetlen folklórhatás beépítésével váljon »népköltővé«, azaz a népiesség irodalmi megvalósításának egy ilyen jellegű útjára vállalkozzon. Ám ezt az utat igen gyorsan lezárja, s még az életművének nyilvánosságra hozatalából is igyekszik kizárni” (34). Mindez pedig tudatos váltást, elmozdulásokat sejtet, amelynek pontos dinamikája még nem teljesen feltárt, és aminek háttérében számos tényező meghúzódhat. Itt és most pusztán arra szeretnénk utalni, hogy Szilágyi pallérozott érvelése alapján az Arany által alkalmazott szűzségben hangsúlyos szerepet kap a ponyvairodalomból merített impresszió.

Ez a felvetés (túl azon, hogy az erősen népi gyökerű korai írásokkal szemben tudatosan szélesített távolság Arany önreprezentációjára nézve is érdemi tanulságokkal szolgál) máris átvezet minket Csörsz Rumen István szintén nagy lélegzetű tanulmányához, aki szinte ugyanezt a kérdést teszi fel: honnan táplálkozott Arany folklórismerete, „[s]aját gyermek- és ifjúkorából (Nagyszalonta, Debrecen stb.), vagy későbbi olvasmányjaiból, elsősorban Erdélyi János antológiáiból? Másként fogalmazva, kissé sarkítva: mikor tükröznek primer folklórikus élményeket és tudást, s mikor szekunder jellegű, olvasmányokból származó információkat?” (276.) A szerző a bőségesen fellelhető forrásokból merít, amikor bizonyítja, hogy Arany mennyire bátran és tudatosan nyúlt a hol szabadabban, hol pontosabban kezelt citátumokhoz – s nem marad kétely az olvasóban, hogy Arany munkássága meghatározó módon járult hozzá ezek (de legalábbis tekintélyes hányaduk) fennmaradásához és ismertté válásához, elterjedéséhez.

A néprajzi tanulmánykötet epitéxthusában mindenképpen fontos hangsúlyozni a már említett Erdélyi-párhuzam kapcsán, hogy a kötet

tanulmányai a maguk sajátos szakfolklórisztikai vizsgálódásaikkal nemcsak a szűken vett Arany-kutatásokra reflektálnak, hanem az 1840–60-as évekre vonatkozó irodalomtörténeti kutatások kontextusainak értelmezésére is. A népnemzeti irodalom kanonizációjának eszenciáját a népköltészetéről szóló elméleti diskurzusok, majd az azt követő kritikai munkálkodások jelentették. Kulcsár István, Toldy Ferenc és Kriza János mellett a legjelentősebb törekvéseket az 1840-es évek elején Erdélyi János tette, aki nemcsak „poeta doctus”-ként, hanem származásából fakadó, immanens élményéből is merítve új irányt jelölt meg az egykorú irodalomértés számára a Kisfaludy Társaságban meghirdetett népköltészeti gyűjtésével. A „népköltészet demokratikus eszmeiségé”-nek szellemében alkotó Erdélyi irodalomszervezői, irodalompolitikai és kritikai-teoretikai munkássága nyomán több kötetben és nagyívű értekezésben összegezte a magyar népi elem plurális rendszerét, ezzel meghatározva a sajátosan egyedi és egyéni népkarakterológia jellemző vonásait is. Fennmaradt hagyatékának jelentős részét alkotják népköltési köteteknek kéziratok, melyek kontextuális elemzéseikhez, illetve azok azonosíthatóságához szintén izgalmas és releváns kapcsolódási pontokként szolgálnak a kötetben közölt közköltészeti forrásanyagok.

A fent idézett két alapvető írás mellett – hiszen a recenzióban nincs lehetőség minden egyes tanulmányt részletesen ismertetni – néhány olyan írásra hívnánk fel a figyelmet, amely e sorok íróit erőteljesebben inspirálták. Az egyik ilyen Tamás Ildikó *Nyelvrokonság, műfordítás, népköltészet az Arany János által szerkesztett Szépirodalmi Figyelő és Koszorú hasábjain* című írása. A hun mondavilágot ismerő Aranyt, tekintettel arra, hogy több munkája táplálkozott annak ismeretéből, könnyű lenne felszínes módon a finnugor (nyelv) rokonságot elvető személyiségként értelmez-

ni, ám a szerző komoly kutatásokon alapuló elemzése egész más irányba kalauzolja az olvasót. A manapság elfogadottá oktrojált elméletet, mely szerint az elbukott szabadságharc utáni megtorlást követő demoralizáló, tudatosan megtervezett, politikai gyökerű, a magyarság tudatát átformálni szándékozó téveszme lenne a finnugor nyelvrokonság kérdésének felvetése, a kortárs vezető értelmiségiek aligha ismerték, és főleg nem osztották. Ez a tanulmány szintén érzékelteti, hányféle vetülete lehet egy életmű alapos bemutatásának, hiszen Arany hagyatékának vizsgálata napjaink megosztó vitáira is választ ad.

Összességében, az évkönyv egészének legnagyobb erénye a kitekintések és vizsgálatok sokszínűségében, azok különböző léptékeiben és változatos személelmódjában, eltérő módszertanában rejtezik, azaz: az újragondolás komplex narratívájában. A szerzők számos kérdésre választ adtak, de ahogyan elvárható egy tudományos munkától, a válaszok mentén új kérdések

sarjadnak, amelyek újabb kutatásokra inspirálnak. Szilágyi Mártont idézve: „Arany költői útja [...] nem az irodalmi népiesség kezdetben felvillanó értelmezését követi. S további elemzésre méltó az a jelenség, hogy Arany ezzel párhuzamosan válik Arany László népmese-gyűjteményének ösztönzőjévé (de legalábbis jóindulatú segítőjévé és szemlélőjévé), s eközben hogyan lesz éppen az orális szövegfolklor egyik legjobb magyarországi ismerőjévé [...]. Ám ezzel a folyamattal párhuzamosan saját életművéből el-eltűnedeznek a folklórszűzsék (a meseszűzsék meg teljesen), bár persze a folklórmotívumok továbbra is fontos szerepet töltenek be epikus és lírai műveiben. Erre a paradoxonra pedig nem könnyű magyarázatot találni.” (34–35.)

E megállapítás fényében nyugodtan kijelenthetjük, hogy az életművel kapcsolatos kérdések megválaszolására, az ellentmondások feloldására tett értelmezési kísérletek és kutatások folytatása minden kétséget kizáróan indokolt, sőt szükségességű.

Katona Csaba – Sziklay Cs. Mónika